

2020

11 DECEMBER

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

ARCHEOLOGIA

Scientific Research Journal of the A. Apakidze Institute
of Archaeology of the European University

ODZRAKHE (ABASTUMANI) MONASTERY COMPLEX ARCHAEOLOGICAL RESEARCH REPORT-2019

Temur Bibiluri, Ivane Bibiluri

*“Upper (Zemo) Kartli is by no means Inner (Shida) Kartli. Upper Kartli is entirely
a place in Samtskhe, that is to say, Sameskheto”.
[Teimuraz Batonishvili. From the Foundation of Iberia,
that is Georgia, which is all of Georgia]*

The Odzrakhe monastery complex is located in historical Samtskhe, on a high rocky hill on the right bank of the rivers Otskha and Kurtskhanistskali (town/daba of Abastumani, Adigeni municipality, Samtskhe-Javakheti region).

The preliminary archaeological research of the monastery complex is a prerequisite for the restoration of the individual buildings included in it in the future (next year).

Description of the research question and a general overview of spiritual and material objects/monuments in the territory of Adigeni municipality.

“Odzrakhe ravine”, is one of the significant historical-geographical regions of both Samtskhe “...which is Zemo (Upper) Kartli”, and of all Georgia.

The study area has been used by humans since ancient times (Abastumani Eneolithic settlement) and life, with different intensities, in some cases, as well as in many parts of Georgia, with certain time gaps, since today.

The research from the onomastic point of view is very significant. The country of Odzrakhe attracts attention with very eloquent toponyms and hydronyms, which clearly indicate, on the one hand, the diversity and versatility of human economic activity in this historical-geographical region since ancient times; On the other hand, at the meeting of different Georgian streams and interrelationships; One, unfortunately, not a small part of the geographical names is a reflection of the sad reality of the oppressors of foreign ethnic cultures. Since ancient times, the importance of the “Odzrakhe country” was determined by its extremely favorable strategic location, which led to the abundance of roads of various types and importance. Through them, people from Odzrakhe were connected to Javakheti and Tori, Imereti, Guria-Adjara...Samt-

skhe, and in particular, the section of the important trade road marked on the map of Castorius, a Roman cartographer of the Late Antiquity, passed through Odzrakhe Ravine; and the point mentioned here, in the opinion of Professor N. Lomouri should represent the Odzrakhe 1958:108].

From the early stage, “Country of Odzrakhe” seems to be involved in many important events of the formation of the state of Georgia and its subsequent life; This situation is well reflected in written narrative or documentary sources; Among the oldest cities of Georgia, the national historical chronicles name Odzrakhe: Among the cities of the Kartli kingdom for the pre-Hellenistic period, Odzrakhe is named: “... Sarkine-city, Kaspi, Urbanisi and Odzrakhe, and their castles: The castle of Great Sarkini, Uplistsikhe of Kaspi, Urbanis and Odzrakhe” [Collection of Shatberdi of 10th century. 1979:320]; In terms of time, Leonti Mroveli moves the establishment of Odzrakhe even deeper: Mtskhetos, the son of Kartlos, gave the territory “from Tasiskari to the sea of Sperisa-the country is rocky, to the middle son, Odzrakhe”. This made Odzrakhe build two fortress-cities: “Odzrakhe and Tukharis” [Life of the Kings of Georgia ..., 1955:9,23-24].

The city of Odzrkhe has been the political and military-administrative center of the independent principality since the time of the territorial arrangement of Georgia by King Pharnavaz: Pharnavaz “sent the sixth to the Duke (Eristavi) of Odzrkhe, and gave him from Tashiskari rather than Arsianta, from the Noste to the sea, which is Samtske and Adjara” [Life of the Georgian Kings ..., 1955:24].

Duchies (Saeristavo) of Odzrkhe is divided into several macro and micro-districts. Odzrkhe ravine, Kurtskhana ravine, Benara-Zadengora, Ude-Arali, and Kvalbiani ravine attracts out attention at this stage of research. Each of them is distinguished by the quality and number of monuments.

It can be said with full confidence that the research activities conducted here, (not only in the direction of archaeology) will enrich the Georgian science with new objects of spiritual and material culture, containing very valuable information.

The reality described in the written sources is confirmed by the material culture objects/monuments of different times and purposes, which are abundantly preserved in the territory of the research municipality. However, it must be said that unlike Akhalkalaki, Akhaltsikhe and Aspindza districts included in the historical Samtskhe-Javakheti region, the territory of Adigeni municipality is less studied, both from an archaeological and ethnographic point of view.

The situation is well illustrated by the list of objects on the territory of Adigeni municipality, which were granted the status of monuments in 2006-2010, by the Ministry of Culture and Monument Protection (now also Sports). In this rather extensive list, we mainly find cult buildings, among them, there are mosques dating from the second half of the 19th century and two fortification complexes. The largest part of the list is occupied by the town/daba of Abastumani in the 19th century. Secular buildings built in the 2nd half of the XIX and the beginning of the XX century.

On the other hand, none of the objects in the Kurtskhana ravine were included in this list, including the 10th century hall-type churches, the castle on Bodoklde – mentioned many times in historical sources, the IV-III millennium AD. korghans recorded in the vicinity of the village of Udi, and the medieval castle-tower of Khandaki...

In the territory of Samtskhe-Javakheti there are actually completely unique underground complexes of Georgia – Darans, which, according to Sulkhan-Saba Orbeliani, are “... a house built under the ground, pretending to be soil and rock dug invisibly...” [1991:197]. In the Georgian Wikipedia, we read that in Meskhet-Javakheti, darans are traced in the municipalities of Akhaltsikhe (settlement Dumeila) and Aspindza (Upper Tmogvi, Bertakana, Khizabavra, Atsqita, etc.). Adigeni municipality is not mentioned there; It wouldn't even be possible, because in this region, not only research, but also registration of monuments of this kind has never been conducted; However, darans are a common occurrence in this part of Samtskhe as well (even the large and well-built daran found in the village of Zemo Entheli in 1986 by chance during earthworks there is so valuable).

A separate issue is the issue of studying (more precisely – not studying) the archaeological monuments of the territory of Adygeni municipality. If we do not include the reconnaissance routes conducted by Professor Levan (Lenko) Muskhelishvili in the 30s of the last century, the results of which are reflected in his unpublished diaries; In addition to the small-scale excavations carried out in the 50s-60s and 70s-80s, which also had a more reconnaissance character, the region, which is extremely interesting from a historical point of view, is completely unexplored from an archaeological point of view. Despite the actual unexplored nature of the region, a settlement containing very interesting information of the Eneolithic-Early Bronze Age was traced and excavated on the slope of the Kanobil mountain [see Kalandadze K.S. 1973; Pkhakadze G.G. and others. 1982]; Interesting results were observed during small-scale excavations in Zadengora and its surroundings [Bibiluri T. and others 1987].

The region is completely unexplored from an ethnographic point of view. However, a number of important events took place in this territory over the centuries, which were followed by the relationship of the autochthonous population with ethnic groups that came in different times and circumstances; The results of these long and multi-faceted (in many cases violent towards the local population) relations were reflected in various aspects of the life of the inhabitants of the region or those who came (mostly, it would be correct – those who came) (religion, household vocabulary, toponyms, hydronyms, architecture, etc.). The basis for saying this is provided by the well-known monuments of material culture and the results of the above-mentioned researches, as well as the richest toponyms and hydronyms, originating from the depths of millennia (Arali, Ude, Zadengora, Zanavi, Lelovani, Bodoklde, Kanobili, Datvieti, Tutajvari, Mokhe, Odzrakhe-Otskhe, Agobili, Kurtskhana, Pkhero, Kikineti, Uremakedi, Chorchani, Khevasheni, Chela, Chikheli); or relatively new (Enteli, Benara (“Belnara” in Turkish), Abastumani, Adigeni, Childari, Khatun Beglari, Khatun-kala, Tamghar Kutskhari...), arising as a result of the oppression of the Turkic-speaking ethnic group. In these laconic names are hidden not a few details of a century-old, and in some cases even several centuries-old history, which can be possibly found only with complex and systematic field trips and further theoretical research.

One specific example, Vakhushti Bagrationi, while determining the location of Odzrkhe, mentions Pantovani, the left tributary of the Riv. Kurtskhana: “...Otskhitskal is attached to Vashlobi, Pantovani ravine, which flows from Persati, and comes from the middle of the northwest and goes to the east-south”.

Today, if not a river, even a stream with a similar name is not found in Kurtskhaniskali and Otskhe basins. However, in 1982-85, the independent group of Zadengora (led by T. Bibiluri) repeatedly recorded the hydronym “Almasuri” with variants (“Almasouri”, “Almasauri”). It is interesting that both the river (= ravine, water) and the place are known by this name.

In 1931, Levan Muskhelishvili wrote in his diary “Almanare Valley” (in Georgian “Vashlnari” or “Vashlovani” (the Turkologist Mr. Mamuka Saralidze provided us with the necessary explanation, for which we express our sincere thanks).

In 1985, the hydronym “Almaisuri” was verified by the reconnaissance expedition of the historical museum of Samtskhe-Javakheti. For more accuracy, I will take a long excerpt from the mentioned report: On the tenth kilometer from the turn of the main road (meaning the Akhaltsikhe-Abastumani road – T.B.), a timber processing point has been built. As Iuri Demetradze, the chief master of the point, told us, the exploitation area of Kurtskhana ravine is called “Almaisuri”, which means “apple water” in Turkish. Local people (it means native, Meskhi population; I. Demetradze came late – T.B.) usually call all the settlements and shrines here “Almaisuri” [Lapachi Ts., Mokhevishvili N., Sulakvelidze T., Peikrishvili Z. 1986:54].

By comparing the information preserved in the encyclopedic work of Vakhushti Bagrationi and the name preserved in the word of today's population of the region, as well as taking into account the religions of this part of Georgia, the following situation is represented to us.

At first there was “Pantovani Ravine” (=water, like “Otskhistskali” (Otskhe water in English). Since some

time, South Georgia, including the research micro-unit, has come under the strong influence of the Turkic-speaking world; Moreover, in some places the local population was forcibly replaced by communities of Turkish origin. The result of the long “guest” of the people is rather sad – along with many other misfortunes, many geographical names were changed or directly translated from Georgian to Turkish (such as, the Golden Castle – Altunkala). The same fate befell the Pantovan ravine (=water, river), which became “Alma-sud”, a version of “Almanare” (apple water, river). This name was even established; In 1944, after the Muslim confession and the deportation of the representatives of the Turkish ethnic group in particular, many villages of Samtskhe-Javakheti were inhabited by Georgians from different regions. In Adigeni region, mainly from mountainous Imereti and partially from Racha. For them, “Almasu” sounded quite naturally like “Almasouri”, “Alamasauri”, produced from “Almas”.

Thus, we got the following picture: it was “Pantovani Khevi” (hydronym verified by Vakhushti Bagrationi in the 18th century) – “Alma-Su” (translated into Turkish) – “Almasauri”, with variants (newly settled Georgians); In addition, as we have seen, the original meaning of the hydronym has also been preserved (“...luri Demetradze told us that the exploited territory of the Kurzhani valley is called “Alamaisuri”, which means “apple water” in Turkish”).

I needed a long discussion on this one specific example in order to show how much the historical Zemo Kartli (and not only) many hydronyms and toponyms have been changed and confused; How time-consuming and difficult work is needed to take part, in order to find the facts reflecting the historical reality, to be able to separate the original layers from the general mass, as much as possible. Academician Ivane Javakhishvili pointed to this very difficult situation: “...names are often distorted in such a way that suddenly a person cannot even understand the real face of the distorted one” [1930:128].

It can be said with complete accuracy that today a large part of the territory of the municipality of Adigeni remains outside of multidisciplinary studies. Our expedition faced a much more modest task, limited in time and space – one specific, important, however, not mentioned in historical chronicles and still unexplored, archaeological research and preparation for the rehabilitation project of two buildings of the monastery complex.

THE LIST AND SEQUENCE OF THE STAGES OF THE IMPLEMENTED WORKS:

1. Preparatory works.

a) Source knowledge and historiographic research. At this stage of the research, we studied written sources as much as possible (Georgian, Armenian, Turkish and Russian historical chronicles, legal monuments, official correspondence, newspaper letters, various scientific or scientific-popular publications, diaries of individual researchers, etc.). In my point of view there is still left to work in this direction.

For the name and history of the monument. The research complex is distinguished, first of all, by the fact that no information about it can be found in historical sources.

At the time of the compilation of the “Great cadastre of the Gurjistan’s Vilaieti” (1595), historical Otskhe and surrounding villages were included in the Otskhe district of Akhaltsikhe Liva [Jikia S. 1958:163 and others];

Later, during 1694-1732 years, in “Jaba Davtar of Hildiri Eyaleti”, Otskhe nahaye was separated from Akhaltsikhe Liva and a new administrative unit was created – Otskhe Liva [1979].

It is mentioned in the “Great cadastre of the Gurjistan’s Vilaieti”, in the vicinity of Abastumani “Monastery”, although its exact location is not indicated; In the population, the majority of which came from different regions of Georgia after 1944 (mainly from mountainous Imereti), obviously, the original name of the complex has not survived either.

Brief information about the monastery complex selected as the object of research is preserved in the newspaper “Droeba” and again without a name: “Where the Otskhe and [K]urtskhani rivers join each other, on the shoulder and right, on a high rocky hill covered with forest, there is a half-ruined old Georgian monastery” [1879, N187; I refer to the work of Professor Sergi Jikia – Jikia S. 1958:176].

Researcher Levan Muskhelishvili, in 1931-1933, reviewed this monastery complex, which he refers to as Darejani monastery in his diaries [L. Muskhelishvili archive. National Center of Manuscripts named after Georgian Academician K. Kekelidze; cf. Berdzenishvili D. 2006:206];

During the conversation with me in 1984-86, the locals called the mentioned complex as well as Darejani monastery. However, they could not specify which Darejani they meant. In 2019, no one told me the name of this monastery. Doctor of History Devi Berdzenishvili refers to this monument as “The monastery complex” without a name [Berdzenishvili D. 2006:299, 309];

In the historical-architectural guidebook dedicated to Samtskhe, “the complex located at the confluence of the Otskhistskali and Kurtskhana valleys... is mentioned as the Rusudani Monastery” [Samtskhe. 1998:202].

It is interesting that one of the authors of the mentioned guide, Devi Berdzenishvili, in the works published in the following years, mentions the research of the monastery without a name [Berdzenishvili D. 2006: 299, 309, 311]. Moreover, in the article dedicated to Levan Muskhelishvili, he wrote that the researcher went to Darejani monastery (the line is mine – T.B.). In this case, he does not even mention the name of Rusudan in a comment: Levan Muskhelishvili “then (1931-1933 – T.B.), he has seen... the old arched bridge and the source of these two ravines (meaning the Otskhe and Kurtskhana rivers – T.B.) to the right of the junction, where he assumed an old settlement. Following the path from the bridge to the spring, the researcher reached the Darejan Monastery (my line – T.B.), where he saw the ruins of a 6-hall church, a large refectory building and 9 tents for monks...” [Berdzenishvili D. 2006:367].

In the tender materials of the National Agency for the Protection of Cultural Heritage of Georgia, the said monastery complex is referred to as a “Tsmida Ubani” (holy district), which according to the “Great cadastre of the Gurjistan’s Vilaieti” was part of Akhaltsikhe Liva Otskhe District: 1. The residential part of the village Otskhe’s Rabati together with the Tsmida Ubani and Kurdgeltubani (?-s. Jikia's note) and Kanubar (?-s. Jikia's note) as well as sown cultivated lands [Jikias. 1958:162].

The first publisher and researcher of “cadastre”, academician Sergi Jikia, had difficulty in accurately localizing the mentioned toponym: “Holy area near Rabat of Otskhe” is mentioned; It is difficult to find out what it means or where this area was, which may have been called Ananurtsminda (?)” (the line is mine – T.B.) [ibid. 166].

Thus, the unconditional identification of the research monastery with the toponym “holy area” still does not seem convincing.

“Cadastre” mentions the village of Monastery; In the archival lists, we also have “Монастер” – a village with 6 households, whose “population was taxed, but the Turkish people considered “Monastery” to be their own name, and the name of the monastery itself or the name of this place, as elsewhere, is not written here either” [Jikia S. 1958:175]. Academician Sergi Jikia wrote on the site: “Right next to Abastumani (meaning Abastumani village) is a monastery, a mowing place” [Jikia S. 1958:175]. However, the researcher makes the assumption that “it is also possible that this is the monastery about which the newspaper “Droeba” writes: “Where the rivers of Otskhe and [K]urtskhani join each other, on the right, on a high rocky hill covered with forest, there is a half-ruined old Georgian monastery” [1879, N 187];

Academician Sergi Jikia agrees with this last opinion. Doctor of Sciences Devi Berdzenishvili: “In the Great Register of the Province of Gurjistan”, the six-family monastery “... was considered by the scribes as their own name (8,162). This is the monastery often mentioned above at the confluence of Kurtskhana and Otskheskali” [Berdzenishvili D. 2006:311].

I think the academician Sergi Jikia's first assumption about the location of the "cadastre" "monastery" near the village of Abastumani is more correct, because 1. According to "cadastre", the monastery is located right next to the village of Abastumani; 2. The area of the monastery is a "mowing place" [Jikia S. 1958:175]. The research monastery complex is located near the entrance of Abastumani, approx. 2.5-3.0 km. away from the village of Abastumani. Moreover, due to the sharply sloping and rocky terrain, the descriptor could not refer to the area of the monastery as a "mowing place".

In the list of monuments of Samtskhe-Javakheti published in 2006, it is mentioned without a name as "monastery complex".

At present, taking into account the available data, we can say that the name of the research monastery complex is unknown; If we do not consider the later reality – (Darejani monastery), or the pronunciation of the name ("Rusudani monastery") without reference to the source.

According to Dr. Devi Berdzenishvili, the prayer-litany for the victory of the army sent by King Tamar to war in Basian and returning home safely "...was probably held in the monastery near Odzrakhe, where there were many monks and nuns" [Berdzenishvili D. 2006:309].

I fully agree with the given thesis of the researcher. It is true that there is no direct evidence in the written sources about the monastery complex of Odzrakhe, but there is no reason to doubt the validity of the researcher's opinion. The author of "Histories and Deeds of Sovereigns" (Historians and Azmani Shara-vandedtani) informs us: From Vardzia, "...King Tamar came to Odzrakhe. And she prayed and fasted. With her there were Theodore, the Catholicos of Kartli, a holy and virtuous man, and with him many bishops and nuns, virtuous of God, among whom were Ioane Shavteli...and Eulogius called Salos..." [Tsiskarishvili V. 1959:95]; Basil the pastor of the courtyard adds to the above: [Tsiskarishvili V. 1959:136,18] And there, "...when King Tamar was in Odzrakhe, there were followers praying and spending the night for the victory of the armies..." [1959:138,8]. I think that the situation described by the historians of Tamar ("... night praying and litanies"... prayers and night prayers) is exactly what would be possible and, most importantly, desirable in the monastery.

Research history. Obviously, during the past centuries, due to many reasons, the monument underwent not insignificant changes. However, due to the fact that no research has been carried out on the complex (here I do not mean the above-mentioned, mainly review papers) about these changes, for this period of time nothing could be said. Visual inspection does not show any traces of archaeological or other research; The same could be said about the restoration-conservation works, if we do not include, namely, the strengthening of the north slope of the roof of the hall church (building VI by our numbering) with wooden laths.

About the date. A number of researchers have seen the Odzrakhe monastery complex and expressed certain opinions.

At the beginning of the 20th century, no later than 1905, two slabs with lapidary inscriptions containing very important information were found in the khertis of Kurtskhana and Otskhe, which became the subject of discussion more than once. The text was first published by Acad. Ekvtime Takaishvili [Takaishvili E. 1905, II:63-66]. According to Ekvtime Takaishvili, "the slabs were found near Abastumani, right next to the ruins of the church, at the confluence of Kurtskhana and Abastumnisskali rivers" [Shoshiashvili N. 1980: 101]

After Ekvtime Takaishvili, at different times, the inscription was studied and published by Prof. Sargis Kakabadze, Vasil Tsiskarishvili, Valery Silogavam, Nodar Shoshiashvili, Teimuraz Barnaveli, Devi Berdzenishvili.

The above-mentioned inscription has been dated by researchers in different ways. Acad. Ekvtime Takaishvili, according to some paleographic signs, without a specific date, considered it "very old"; Sargis Kakabadze, Nodar Shoshiashvili and Devi Berdzenishvili dated it around the VII-VIII centuries [Kakabadze

S. 1924:104,105; Shoshiashvili N. 1980:36,37; Berdzenishvili D. 2006:298,299]; Teimuraz Barnaveli considered the date of creation of the inscription to be VI century AD. [Barnaveli T. 1969:138-141]. The researcher believed that the reference of the Byzantine emperor Justinian I in the inscription was the basis for this date: "By the order of Emperor Justinian, exalted by God [among] (?) his kin, and under the protection of the patrician Mampal Arshusha, and by the will of God, during the governance of Chrysopolis by Duke (Eristavi) Kavtar, [he] was summoned and built [this] in the name of the mother of God and the Holy cross, for my preayers and my brothers', for the aid of all names (above), for now and forever "avg kkhs" /chronikon/ (?) remember in payers" [Barnaveli T. 1969:141]; V. Silogava dated the inscription to the latest date, the 10th century [Silogava V. 1970].

A few words about the place of discovery of the tiles. At first glance, academician Ekvtime Takaishvili's statement that "Slabs...were found near Abastumani, right next to the ruins of the church, at the confluence of the rivers Kurtskhana and Abastumnistskali" [Takaishvili E. 1905, II:63].

According to the opinion of Dr. Devi Berdzenishvili, the lapidary monument "...must be taken from the monastery complex at the confluence of Kurtskhana – Odzrakhe" [Berdzenishvili D. 2006:298,299];

According to our assumption, the above-mentioned stone cross was erected directly on the monastery complex, on the rocky mountain on the right bank of the river Otskha, where the remnants of an uncertain complex built like a truncheon have been preserved. This is indicated in Acad. Ekvtime Takaishvili reports: "The slabs...were found near Abastumani, right next to the ruins of the church, at the confluence of the Kurtskhana and Abastumnistskali rivers" [Takaishvili E. 1905, II:63]. So, that is not on the territory of the monastery, but right next to it. Right next to the monastery is the high rocky hill we mentioned. This would be a much more convenient place to erect a tombstone, as it is visible from almost all sides.

In 1931-1933, Levan Muskhelishvili, while being treated in Abastumani, "...saw an old arched bridge and a spring on the right side of the confluence of these two ravines (referring to the Kurtskhana and Otskhe rivers – T.B.), where he assumed an old settlement (this is very noteworthy I will come back to the hint a little later – T.B.). From the bridge to the spring, the researcher ascended to the Darejani monastery, where he saw the ruins of a 6-hall church, a large refectory building and 9 tents for monks..." [Berdzenishvili D. 2006:367]. It could be seen that the researcher has examined deserted monastery and the surrounding area quite carefully and as fully as possible (as far as it was possible in the conditions of impassable jag-nar and mixed forest).

In 1997, the monastery complex was partially visited by a group of researchers; In particular, they described and carried out a graphic fixation of the existing buildings on the III terrace we allocated. However, some inaccuracies were allowed when characterizing the buildings [Berdzenishvili D., Nemsadze T., Elizbarashvili I., Zazadze E., Razmadze K. 1998]. Also, the activities of all those researchers who touched the above-mentioned monastery complex were limited only to theoretical studies or simply to ascertain the facts.

Until a complete study has been conducted, we cannot say anything about the initial period, individual stages and chronological boundaries of the monastery complex. Here, we only present opinions expressed in scientific publications.

In his diary, Levan Muskhelishvili limited himself to a very general phrase and considered Odzrakhe Monastery – a monument of "great antiquity" [Berdzenishvili D. 2006:307]; In the historical-architectural guidebook of Samtskhe prepared by a group of authors certified above, the four churches of the monastery are dated to the XIV-XV centuries [Samtskhe. 1998:202].

According to Devi Berdzenishvili, as I have already mentioned, the initial period of the monastery complex is the VII-VIII centuries [Berdzenishvili D. 2006:298,299]. As proof of his opinion, the researcher calls the lapidary inscription mentioned above and dated by some of the researchers to this period of time, which, in his opinion, "must have been taken from the monastery complex at the confluence of Kurtskhana-Otskhe" [ibid.].

In the list of monuments of Samtskhe-Javakheti mentioned in 2006, the date of the complex is mentioned as the medieval ages.

At least so far, we have no other valid argument for the dating of the monastery complex; However, the research of this large-scale complex is only at the initial stage, and we are sure that the main discoveries are still ahead. At present, the material documents at our disposal allow us to date one (I emphasize – one) of the past of the research monastery complex with the era of King Tamar and the following time.

b) Arrangement of access road to the monument. From the several access paths to the monastery complex, when we got there, one was more or less acceptable and one had little traces left. Using this path (it would be more accurate – a path) was not only inconvenient, but also extremely dangerous. Accordingly, before starting the field work, we decided 381 (+,-2) m. restoration and adjustment of the length and five-turn (Fig. 11-14);

Road construction works were carried out in parallel with the source knowledge and historiographical research and partially even after its completion; Its reinforcement-expansion was carried out as a result of field work – for this purpose, removed soil, gravel and grass cover were used.

After the work, the path was not only significantly widened, but where we could reach, guardrails were also made. However, for complete safety, it is necessary (even necessary) to make this kind of railing along almost the entire length of the pedestrian road and to widen and strengthen individual sections of the pedestrian road.

Only after completing this rather time-consuming and heavy work, it became possible to bring the tools and necessary instruments to the monument and, most importantly, the daily safe movement of the members of the expedition (especially in the rain).

With the restoration of the pedestrian road, one more thing was done – the complete configuration of one of the historical access roads to the monastery actually appeared. We hope, in case of continuing the research in the future, to restore as fully as possible another trail we have recorded.

We draw attention to this circumstance because without such components as the road, construction stone extraction and processing quarries, etc. without study, discussion on the research (and not only) monument will not be completely thorough.

c) Cleaning the research area from green cover. The monastery complex and the surrounding area are covered with coniferous and deciduous trees, various types of bushes, grass and a thick layer of moss. Bio-cover is so common that in some cases it is difficult to pass; Moreover, to see this or that building more or less completely. Here and there, trees grow directly on the roof of the building (Fig. 22, 23); Not to mention the different types of moss that cover almost all the stones with a thick layer.

In order to start full-fledged field work, it was necessary to thin out trees and bushes, and in some cases to cut them down completely. We used felled trees and bushes again and again to widen and strengthen the road.

d) Field research. After the preparatory works, the following were carried out: 1. A careful visual study of the territory; 2. Photographing the monument and the surrounding area; 3. planning-tracking; 4. Cleaning-fixing of collapsed walls and individual architectural details; 5. Marking according to layers and squares.

GPS coordinates and altitude. On the one hand, due to the complex terrain and the artificially constructed terraces of the monastery complex, and on the other hand, in order to obtain more material for judgment, we took GPS coordinates and other data at as many points as possible. This information is given in the description of a specific place.

And one more interesting things. Mr. Nodar Kavlashvili used GPS navigator during topographical survey, and we used standard GPS (Dacota-20) during field work. The heights measured by these two different instruments are different. In this report, as well as in subsequent publications, we use the data collected by us.

The research complex is located in the confluence of the rivers Otskhe and Kurtskhana, on the artificially created terraces on the slopes of the rocky mountain on the right bank of Kurtskhana; Accordingly, the height difference here is striking – from 1192 meters (the extreme eastern point of the foot of the mountain, on the right bank of the Otskhe River) and – 1209 (+, – 2 m.) (Also, the foot of the mountain, N side, the right bank of the Kurtskhana River) and up to 1287 meters (the highest point of III terrace, N 2 hall church). It can be said that in terms of height, this is not a limit. The next (IV, V, etc.) terraces are located even higher.

General description of terraces. The builders of the monastery complex (or the creators of the original settlement here – more on this at another time) did a very large volume of work – they created terraces of different widths and lengths on the steep slopes of the rock, on which they built different types of cult buildings, cells and other buildings necessary for monastery life.

At first glance, it can be seen that the work spent on creating 5-6 (as a result of further research, their number may increase) terraces of different lengths, widths and heights on a rather difficult rocky terrain should not be commensurate with the number of buildings included in the monastery complex and their scale.

The builders mainly used local rock stone for the construction of buildings, which on the one hand was specially prepared in local quarries, and on the other hand, building stone would remain in abundance during the process of cutting the rock massif into terraces.

Workshops similar to stone quarries observed in the area of historical Odzrkhe in 2016. We recorded it in two points of the Borjomi ravine – Likani and Kvabiskhevi [Bibiluri T. 2018:128,129,147,148].

Some of the stones used for facing and decoration were undoubtedly brought (untsi stone, basalt, traventine) and others. Some of the stones may have been taken from the remains of much earlier buildings.

At the initial stage of the research, we identified four terraces. We took the initial coordinates on the right bank of Kurtskhana, at the foot of the mountain. N41,727.62; O 04283939; H – 1209 (+, – 2) m.

I terrace. Stone quarry N1. N 41,727.20; O 04283862; H – 1217 (+, – 2) m.; 2. Second bend. N 41,727.92; O 04283787; H – 1233 (+, – 2) m.; 3. Third bend. N 41,727.97; O 04283843; H – 1263 (+, – 2) m.

The height difference between the 2nd and 3rd curves is quite large – 30 m.; This is more noticeable because above-mentioned section of the road is much shorter than others.

The terrace is located ten meters from the right bank of the Kurtskhana river. The width of the terrace is 3-4, sometimes 5-6 meters. The terrace was specially created for cutting and processing rock stone. Stone blocks of various shapes and sizes were cut and primary processed here (Fig. 15-21).

II terrace. height AMSL: – 1233 (+, – 2) m. terrace width – up to 20-32 meters; Here and in other cases, attention is drawn to the height difference between the terraces: about 15-16 m. from the lower level; About 28-30 m. from the upper level;

We could not determine the length of the terrace at this stage of the research. There are two reasons: a) high density of green cover, which actually makes it impossible to determine more or less accurate parameters; b) In several places, there are very inconvenient and dangerous sections, which also complicate the implementation of surveying works. It is practically impossible to study terraces I and II without removing the rather thick layer of trees, bushes and humus and cleaning individual sections from debris.

A large building. N 41,726.86; O 04283859; H – 1273 (+, – 2) m.

Cell N 0. N 41,726.70; O 04283802; H – 1272 (+, – 2) m. In fact, the large building and tent N 0 are located on the same level – the difference is – 1 m.

Massive stone block building N1. It is located to the east of No. 1 cell, 1.5-2.0 m away from it. A rock massif is used for the S wall. W Corner. N 41.726,77; O 04283810; H – 1272 (+, – 2) m.; SO Corner. N 41.726,82; O 04283817; H – 1275 (+, – 2) m.;

SW Corner. N 41.726,75; O 04283813; H – 1275 (+, – 2) m.; NO Corner. N 41.726,79; O 04283815; H – 1272 (+, – 2) m.; Upper part from S side. N 41.726,72; O 04283864; H – 1282 (+, – 2) m.

III terrace. On the terrace, the length of which is 176 (+, -5-6) m., there is a whole series of buildings: a three-nave basilica (Fig. 25-27), a three-hall church, one of them with fragments of paintings and a section of the water supply system at the extreme O point of the rocky mountain (Fig. 74-79). The latter one was discovered by Ivane Bibiluri and Nikoloz Beridze, members of the expedition; On the same terrace there is a spring (Fig. 70-73), a refectory (Fig. 40-62), the remains of unknown buildings and a part of the defense system.

The above-mentioned defense system limits well the monastery complex from the N and NNO sides; However, in the mentioned section, due to the relief, a protective wall was built on the III terrace. On the O side there is a natural barrier, in the form of a vertical rock. Height difference with the lower level – 3-4 m.;

According to the technical assignment, two of the buildings on the III terrace – the hall church (building N VI under our general numbering) and the refectory were the objects of our research.

Hall church (Fig. 29-38). GPS coordinates: NW corner – N 41,726.81; O 042,838.73; AMSL: – 1281; SW corner – N 41,726,73; O 042,838.75. AMSL: – 1281. NO corner – N 41,726,80 O 042,83880. AMSL: – 1282. SO corner – N 41,726,73. O 042,83881. AMSL: – 1284. At the beginning of the terrace (below, on the W side) is a small hall church, built mainly of local rock. The church was lined with thick slabs of fairly well-hewn stone. Separate parts of the shirt are preserved in the lower rows of the N wall of the building. The church has a threshold and one-step entrance from the north (Fig. 30. a, b); One of the 3 windows is placed in the upper eastern corner of the N wall of the building, and two opposite each other, also in the upper part of the O and W walls. All three windows are arched (Fig. 31. a-c);

Building dimensions: exterior: length – 5.94; Height – 5.15 (+ – 0.1) m. internal – length – 54.85; width – 3.21; Height – 4.83 m. wall thickness – 0.8; Dimensions of windows: N – height – 1.3; O – height – 0.75; W – height – 1.18; Width – 0.61 m.

The building is damaged – the N wall is almost completely destroyed; facing stones and the upper part of roof has been removed (Fig. 28).

We observed a large part of the building's cladding and other architectural details both in the interior of the church and outside it on the N and W sides. A certain number of stones may have been rolled onto the lower terrace.

After removing the bio-cover, we cleaned the central and W sections of the N side of the church from humus and soil; We left the southern section of the N wall intact, as the danger of the remaining part of the N wall and the N slope of the roof collapsing increases. We also partially cleaned the S wall; Partly because a) we got the necessary information for us and the architects through testing trench; b) In the case of completely exposing the S wall, the danger of damage and collapse of the structurally weakened building would increase dramatically. O Eastern wall is also constructed with rubble rock and dressed with facing stones, at this moment dismantled. The wall is built, in advance, on a strip cut into the rock. Stones of the super-foundation – squares processed with care and great art (Fig. 31).

Interior – the place of the sanctuary is separated by a pilaster made of stone blocks worked with high skill (Fig. 32, 33). We partially cleaned the interior, because in the apse part, in the not-so-distant past, an altar-like structure was built, in which the icons rest and are used to light candles (Fig. 34).

We preferred not to touch this corner arranged by the locals for this period of time, before the restoration works. We avoided annoying local residents.

In the interior of the church, the members of the expedition (I. Bibiluri, N. Koberidze), while cleaning the floor, most likely found a section of the water supply system. We will be able to talk about the water supply system of the monastery complex after the end of the next field season.

We took out testing trenches in all four corners of the church. Two of them – O outside the wall. The

preliminary assumption that the builders used rock as the foundation of the building was fully confirmed.

In the NW excavated testing trench, we observed stone hore-reliefs, a cone and a statue of a ram's head, which were specially buried side by side.

Decoration of temples with Ram and pinecone horeliefs of Likhuri built in XIV century. Church bell tower, built in 1422.

The two-pitched roof of the building, which has been removed, is currently covered with a thick layer of moss and grass (Fig. 28, 29-c). On the SO section of the southern part of the roof, stones of different types and purposes are arranged in an irregular manner (Fig. 29-c).

We picked out the stones on the W side of the church one by one and then put them back so that we would not create additional difficulties for the building during the long and harsh winter conditions.

During the selection process, it was possible to single out several dozen profiled stones and architectural details, whose illustrated catalog is attached to the report. In general, we see a rather strange picture. On the one hand, all buildings included in the monastery complex are damaged and destroyed, facing stones and cover roof are removed; On the other hand, some of the stones, including architectural elements, seem to have been specially stacked in several places. Sufficient capstones and lorphines (if you want their parts) for the three-nave basilica and other churches are not visible in the territory of monastery. It can be assumed that some of the stones fell under the ground over time, and some fell on the lower terrace. We cannot find any other logical explanation. If not, why did they need it and where did they get this number of capstones?

Near the monastery, there is no more or less valuable building, for the needs of which the stones taken from the monastery complex were brought down in a very inconvenient and difficult way.

The compilers of the historical-architectural guide of Samtskhe, about the church in question, write that "the crypt was held in church N2" [Samtskhe. 1998:202]. There is definitely some mistake...

After the partial removal of soil and construction debris on the S side of the building, it became clear that terraces III and IV were connected to each other in a rather wide way (Fig. 39).

refectory (Fig. 40-62). GPS coordinates: NW corner – N41,726.77. O 04283894; Height – 1279 m.; NO corner – N 41.726,96. O 04283899; Height – 1276 m.; SOO corner – N 41.726,60. O 04283901; Height – 1276 m. Among the buildings included in the monastery complex, the refectory is the largest. The structure is asymmetrical. Dimensions: a) outer length of N wall – 14.2; width-8.0; Height (remaining) – 2.9 m. The height of the wall is affected by the layer of earth from the outside – when removing the stones, after removing the layer of earth, the height of the wall was 3.15-3.25 m.; b) internal: length of N wall – 11.92; S wall – 11.43; width – W wall – 7.2; O wall – 5.2; Height – N wall – 4.0 m.; The thickness of the walls varies from 0.77 to 0.9 m.

The building had two doors – on the W and N sides. The width of the western doors – 1.55; The person entering the refectory from the west side had to enter a four-step staircase, which was arranged with thin and medium-thick oblong slabs of local rock stone (Fig. 52, 53). In the same way, there was a separate entrance to the three-nave basilica No. 1 (building VI); The north door, which had a head cut out of local rock stone (length-1.4; height-0.32; width-0.45 m.). height of doors – 1.4 m. (Fig. 54).

From the inner side of the refectory, along the O – W longitudinal axis, 2.8 m. wide terrace (Fig. 40, 55), in the SO corner of which there will be a large storage room, according to the technical task, considered as a refrigerator; However, based on its structural element, such as the hood, which served simultaneously as a vent and a chimney, we assume that it must have been a fireplace partially carved into the rock. Chimney dimensions: height from base to chimney – 4.0; width (internal) – 3.0; Depth – 2.4 m. (Fig. 49-51).

There were various types of work to be done in the interior of the refectory: 1. Removal of the bio-coating, which I have already mentioned above; 2. removal of a rather thick layer of humus (0.5-0.8 m.); 3. 0.7-0.9, in some cases – 1.0-1.2 m of soil and gravel (construction waste, resulting from demolition). taking a thick layer; 4. Removal of control panels in two corners (NW, NO) of the interior of the refectory; 5. In the

interior, the study of piles of construction stones resulting from the destruction of the building and distinguishing architectural details (Fig. 55-60).

The refectory, as well as the vast majority of buildings in the complex, is built on a pre-leveled rock surface. In order to avoid any further questions and completely useless work, we took out testing trench in four different places of the refectory (Fig. 63-69). Obviously, our assumption was confirmed – the refectory, like most of the buildings in the complex, is built on a previously leveled rock surface.

We carried out the study of the stones on the spot, because the area necessary for their movement and even temporary storage is not nearby. The only place where these stones could be stacked is the area of the three-nave basilica.

We refrained from this idea, because the case of the Nedzvi monastery complex remained a bad precedent – we actually blocked the way for the population, and we could not continue the research due to reasons independent of us and the Agency for the Protection of Cultural Heritage of Georgia...

We completely cleaned the eastern side of the terrace that divides the interior space of the refectory; As for its western part, we have not carried out active cleaning work here. The reason is again the strong damage of the building, this time to the given section of the S wall.

In the process of cleaning the refectory, one interesting detail was observed – most of the pottery was found in front of the fireplace or in its immediate vicinity.

On the third terrace of the monastery complex, in the middle of the hall church and the refectory, there are two buildings – a church and a spring. It is true that their research was not included in our 2019 work plan, but we consider it necessary to review them briefly.

Hall Church N2 (Fig. 28, 69). GPS coordinates: NW corner – N41,726.80. O 04283879; Height – 1282 m.; SO corner – N 41.726,78. O 04283887; Height – 1283 m. The height is taken from the base of the rock “postament”.

To the east of the hall church, at a distance of 1.2-1.3 from it, there is the second church (building VII according to our numbering), which was built on a pre-prepared high platform of the rock. There would be nothing particularly noteworthy here, if not for one circumstance – for the above-discussed N1-hall church (by our numbering – building VI) and the building created for the spring, between which the second church is located, the rocks were specially straightened and they were placed on a leveled area;

As the foundation of the discussed church, they also used a specially prepared elevated massif of rock.

While clearing its outer perimeter, at the base of the cliff, the workers came across a disorderly arrangement of human bones, partially covered by the massive stones of the structure. We got the impression that a person died as a result of the collapse of the building.

Spring. From the east, the nearest building of the second church (N7) is intended for the spring (Fig. 70-73). Natural rock array is used as the southern and partly eastern walls of the arched building. In the lower left corner, we noticed a clay pipe, most likely a part of the water pipeline that supplied drinking water to the monastery complex.

The members of the expedition, Ivane Bibiluri, Nika Beridze and Nodar Koberidze, traced the extreme eastern section of the mentioned water pipeline in the basement part under the floor of the hall church with frescoes (Fig. 74-79). We hope that if the research continues, it will be possible to study some more sections and branches of this rather interesting engineering-hydrological system.

All three of these buildings (two churches and a spring), as well as the refectory, were built one after the other, in a row.

While removing the green cover and humus-rich soil from the interior of the building, workers came across a human skeleton just above the water pipe level. The remains were in such an unnatural state that it is undoubtedly unnecessary to talk about any ritual here. By all signs, the person seems to have died as

a result of the collapse of the structure – there were two stones that had clearly fallen on the part of the body (Fig. 69-c). Human skeletons and individual parts were fixed on separate sections of the central and next, upper terrace of the monastery complex; The remains of several individuals, before our arrival, were collected in one section of the three-nave basilica of Father Iobi.

Such a situation could only be created as a result of sudden destruction. At this stage of the research, it is impossible to say what caused the destruction-damage with such heavy consequences. I can say one thing for sure – in the sections of the abandon monastery territory that we cleaned or carefully inspected, we did not find any traces of fire. We hope that next year we will be able to study fully the three nave basilica on the central terrace, the N2 and N3 hall churches, the spring and most importantly, the fortification system sections.

INSTEAD OF CONCLUDING

“Except for the ruins of the old castles, nothing has survived from the medieval city of Odzrkhe to this day... a preliminary archaeological survey would undoubtedly have found traces of the old city itself, but it has not yet been conducted” [Acad. Vakhtang Beridze. 1970:79].

This year's campaign of the study expedition of Odzrkhe monastery complex gave us the opportunity to express important conclusions and working hypotheses.

1. Determination of individual periods and the general date of the Odzrkhe monastery complex is still in the past.

The monastery itself, according to our preliminary assumption, was founded no earlier than the second half of the XI century; At the beginning of the XII – XIII centuries is the period of the rise of the Odzrakhe Monastery. At this time, specifically in 2002, during the Bassiani War, King Tamar stopped here with army and the priest hierarchies.

A more or less real picture of the subsequent events (multiple Mongol campaigns, the earthquake of 1319, etc.) may be restored after the completion of a complete and complex study of the great monastery complex of Odzrkhe.

Here, I would like to touch once again on the date given in the “Historical-Architectural Guide of Samtskhe”. All four churches seen and described by the compilers in the territory of the monastery are dated back to the XIV-XV centuries [Samtskhe. 1998:202]. I think that this is the final stage of the functioning of the Odzrakhe monastery complex, after which, most likely, the monastery complex ceases to exist within a short time.

2. Determining the boundaries of the Odzrkhe monastery complex and the number, purpose and, again, dating of the units included in it is a matter for future research.
3. According to our assumption, the territory where the XI-XII century monastery established was used much earlier and was a settlement with a completely different function.

The reason for saying this is given by:

a) An overview of the territory, which appears to be terraced-utilized on a much larger area than was used by the monastery complex;

b) I mentioned it above and I will repeat it here – at first glance, it seems that the work spent on creating 5-6 (as a result of further research, their number may increase) terraces of different lengths, widths and heights on a rather difficult, rocky terrain, should not be completely equal to those included in the monastery complex with the number of buildings and their scale.

c) If we add to this the fact that some of the worked stones used in the various buildings of the

monastery complex must have been “borrowed” from the buildings of a much earlier period, there is a suspicion that the monastery complex is a secondary event here; Initially, in this area, there was a settlement with a completely different function.

Obviously, this is only a preliminary working thesis that still needs to be properly substantiated.

One thing can be said for sure – the monastery complex, which for incomprehensible reasons is not mentioned at all in historical chronicles, moreover, we don't even know its name for sure, in the case of full-fledged, unhurried research, free of any conjecture, will help us in the understanding of many interesting and noteworthy events of the past of Odzrakhe and “Odzrakhe country”.

Otherwise, we will lose forever the facts reflecting the real situation of the “Odzrakhe country” and, more broadly, the history of Zemo Kartli.

BIBLIOGRAPHY:

1. Alkhazishvili I. Newspaper “Droeba”, N191. Tbilisi 1879. (In Geo.)
2. Barnaveli T. About one inscription of Abastumani. “Matsne”, N5. “Metsniereba”, Tbilisi 1969.
3. Batonishvili Vakhushiti. Description of the Kingdom of Georgia. The Georgian Chronicles / Life of Kartli. The text is established according to all the main manuscripts by S. Kaukhchishvili. IV. Tbilisi 1973.
4. Beridze V. The architecture of Samtskhe. Tbilisi 1955.
5. Beridze V. Architectural monuments of Samtskhe. Tbilisi 1975.
6. Berdzenishvili D. Essays on the historical geography of Georgia. Zemo Kartli – Tori, Javakheti. “Metsniereba”, Tbilisi 1985.
7. Berdzenishvili D., Nemsadze T., Elizbarashvili I., Zazadze E., Razmadze K. Samtskhe Historical-architectural guide. National Cultural Heritage Program, collection. Tbilisi 1998 (Text in Georgian and English languages).
8. Berdzenishvili D. Odzrkhevi. Essays. “Samkali”, Tbilisi 2006.
9. Berdzenishvili D. Field diaries of Levan Muskhelishvili. Essays. “Samkali”, Tbilisi 2006.
10. Bibiluri T. Zadengora. Encyclopedia “Georgia”.
11. Bibiluri T. Odzrkhe (localization attempt) (co-authored). Journal “Dzeglis Megobari”, N3 (108). Tbilisi 1998
12. Bibiluri T. Inventory of archaeological monuments in the territory of Borjomi municipality. I.
13. Bochoridze G. Journey to Samtskhe-Javakheti. Tbilisi 1992.
14. Someone Meskhi (Ivane Gvaramadze). Historical materials, Newspaper “Droeba”, N187. 1879.
15. Kakabadze S. Issues of the genesis of Georgian statehood. Historical reporter, I. 1924.
16. Lapidary inscriptions I. Eastern and Southern Georgia V-X centuries. Compiled and prepared for publication by N. Shoshiashvili. “Metsniereba”, Tbilisi 1983.
17. Lapachi Ts., Mokhevishvili N., Sulakvelidze T., Peikrishvili Z. Secrets of Kurtskhana Valley. Journal “Dzeglis Megobari”, N2. Tbilisi 1986.
18. Archive of Levan Muskhelishvili. National Center of Manuscript named after Acad. K. Kekekilidze.
19. Lomouri N. For the issue of trade routes. Proceedings of Ivane Javakhishvili History Institute, IV. I. Tbilisi 1958.

20. Makalatia S. Meskhet-Javakheti. Tbilisi 1938.
21. The Conversion of Kartli. The Satberdi codex from 10th century. "Metsniereba", Tbilisi 1979.
22. Mroveli Leonti. Description of the Kingdom of Georgia. The Georgian Chronicles / Life of Kartli. The text is established according to all the main manuscripts by S. Kaukhchishvili, I. Tbilisi 1955.
23. Mroveli Leonti. Matiane Kartlisai. The life of Kartli. The text is established according to all the main manuscripts by S. Kaukhchishvili. I. Tbilisi. 1955
24. Orbeliani P. History of Kartli. El. Tsagareishvili edition. "Metsniereba", Tbilisi 1981.
25. Orbeliani Sul Khan-Saba. Georgian dictionary, Book 1. Tbilisi 1966.
26. The International Center for Christian Studies of the Georgian Orthodox Church. In the footsteps of Andrew the First-Called. Tbilisi 2009.
27. Catalog of epigraphic monuments of the National Museum of Georgia, compiled by A. Bakradze and S. Bolkvadze. 1953
28. Dictionary of Georgian Dialectal Speech, compiled by Alexander Ghlonti. "Ganatileba", Tbilisi 1974.
29. Samtskhe, Historical-architectural guide. Compilers: T. Nemsadze, D. Berdzenishvili, I. Elizbarashvili, E. Zazadze, K. Razmadze. National Heritage Program. Collection of reports. Tbilisi 1998.
30. Silogava V. For the reading and dating of the Abastumani inscription. XII Scientific Session of the K. Kekelidze Institute of Manuscripts. Theses. Tbilisi 1970.
31. Silogava V. Monuments of Georgian law in lapidary inscription of Western Georgia, "Matsne", N4. Tbilisi 1972.
32. Tsiskarishvili V. Javakheti epigraphy as a historical source. Tbilisi 1959.
33. Jaba Davtar of Ildiri Eyaleti, the Turkish text of the years 1694-1732 was prepared for publication with Georgian translation by Tsisana Abuladze; The research was added by Mikheil Svanidze.
34. Sources of Georgian history, 16. Foreign sources of Georgian history, 10. "Metsniereba", 1979.
35. Shubitidze V. Georgian fortresses, churches and monasteries. Tbilisi 2012.
36. Chinchauri Al. For the etymology of "Odzhkhe", I. "Saqartvelo", Tbilisi 1998.
37. Javakhishvili Iv. Economic history of Georgia, I. Tbilisi 1930.
38. Javakhishvili Iv. The history of the Georgian nation. Works in twelve Volumes. TSU Publishing House, Tbilisi 1983.
39. Jikia S. Great cadastre of Gurjistani's Vilaieti, III. Tbilisi 1958.
40. Bibiluri T. and others. Works of the Zadengora detachment (Meskhet – Javakheti expedition). Field Archaeological research (ПАИ) 1984-1985. Tbilisi 1987ю
41. Kalandadze K.S. The oldest settlement in Abastumani. Field Archaeological research (ПАИ) in 1972. Tbilisi 1973.
42. Pkhakadze G.G., Kalandadze K.S., Ordjonikidze A.Z. Results of the Abastumani expedition. Field Archaeological research (ПАИ) in 1980. Tbilisi 1982.
43. Takaishvili Ekv. Archaeological excursions, searches and notes, c. II. Tiflis 1905

Fig. 1. Photo from satellite

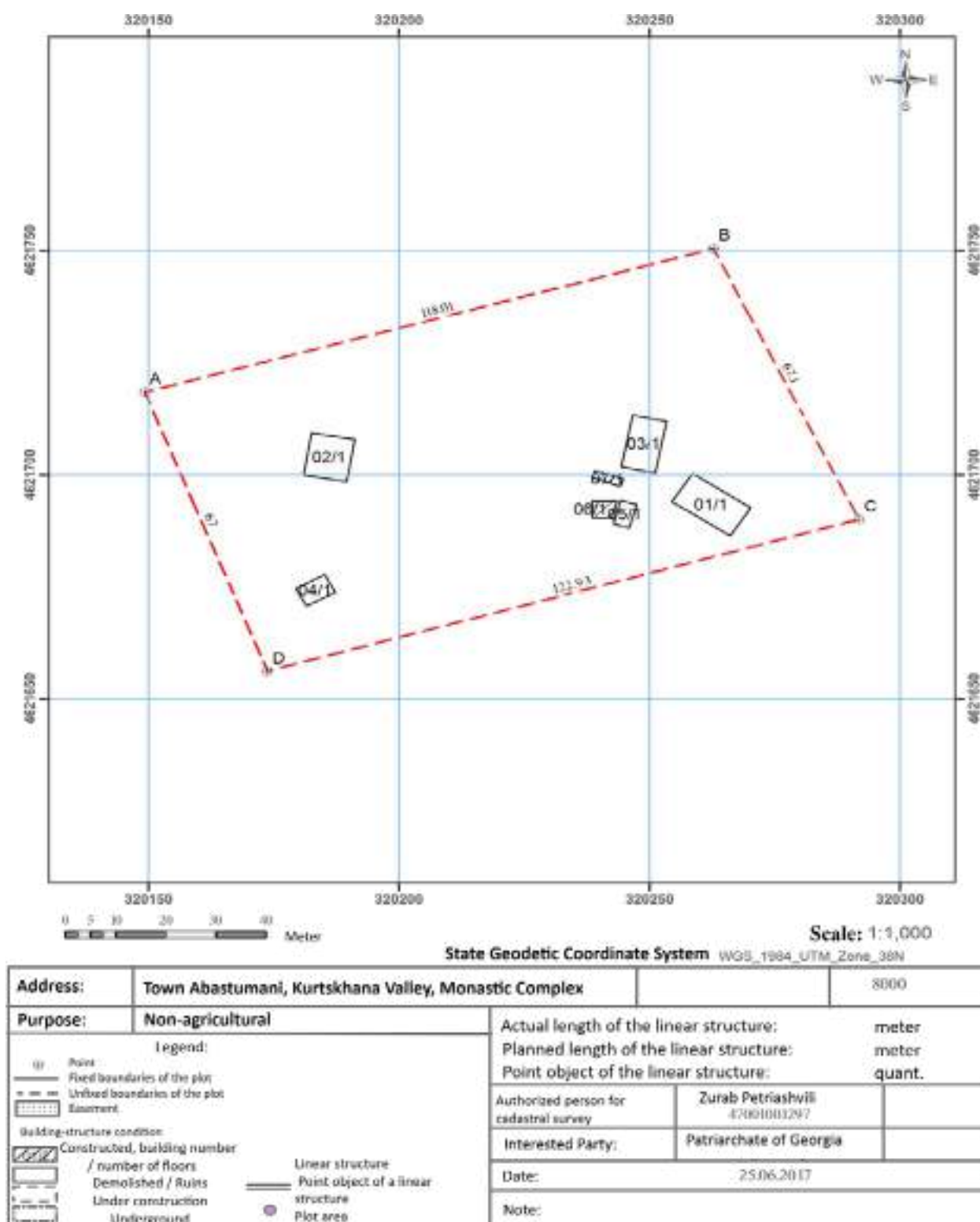

Fig. 2. Cadastral planning/measurement drawing

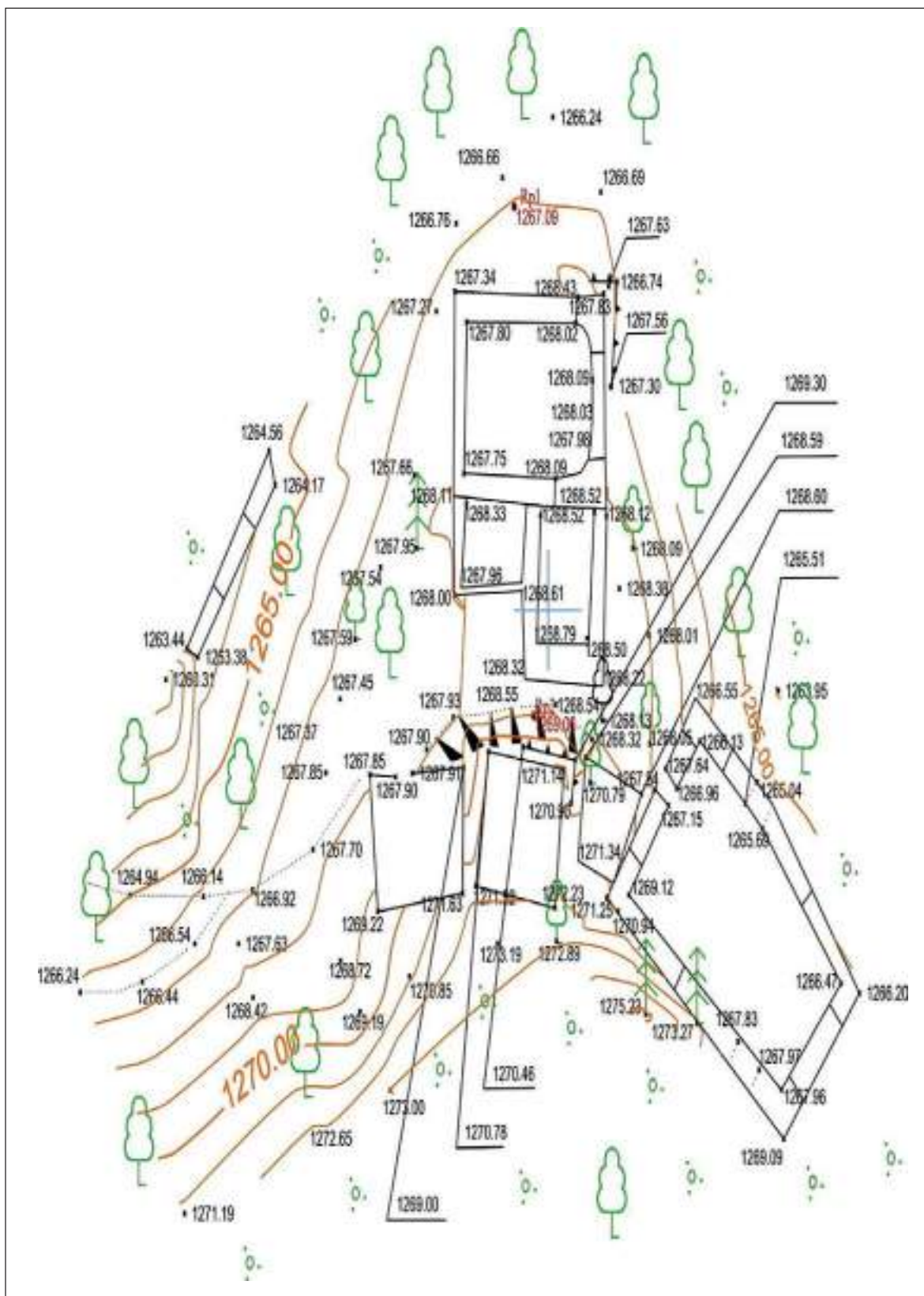

Fig. 3. Topoplan

COMMON VIEWS

Fig. 4-5. Confluence of Otskhe and Kurtskhanistskali

Fig. 6. Abastumani entrance. XIX – XX cc. Photo by Leon Kapoian

Fig. 7. View of Abastumani XIX – XX cc. Photo by Leon Kapoian

Fig. 8. General view of town/daba Abastumani. 2019 y. July

Fig. 9. Working process

Fig. 11-14. Pedestrian road restored by us Stone quarries

Fig. 15. On the side of Akhaltsikhe-Abastumani road. The left bank of riv. Otskhe

Fig. 16-21. I Stone quarrying and primary processing of stones

Fig. 22,23. II Trees growing on the ruins of the buildings. Photo by T. Bibiluri

Fig. 24. II terrace. A large building

**Fig. 25-27.
Three-nave basilica**

Fig. 28. Hall churches and spring. View from the N. Photo by T. Bibiluri

a)

b)

c)

**Fig. 29. Hall church: a) view from N; b) view from W; c) view from SO.
Photo by T. Bibiluri**

Fig. 30. a, b. Hall church, entrance. Step of the ladder

Fig. 31. Hall church (building N VI). Interior. Windows: a) O; b) W; c) N

Fig. 32-34. Interior

Fig. 35. Testing trench at the bottom of wall O: a) NO corner; b) – c) central part

Fig. 36-38. Testing trench at the base of NW corner of N wall; NO corner

Fig. 39. Road between III and IV terraces

REFECTORY

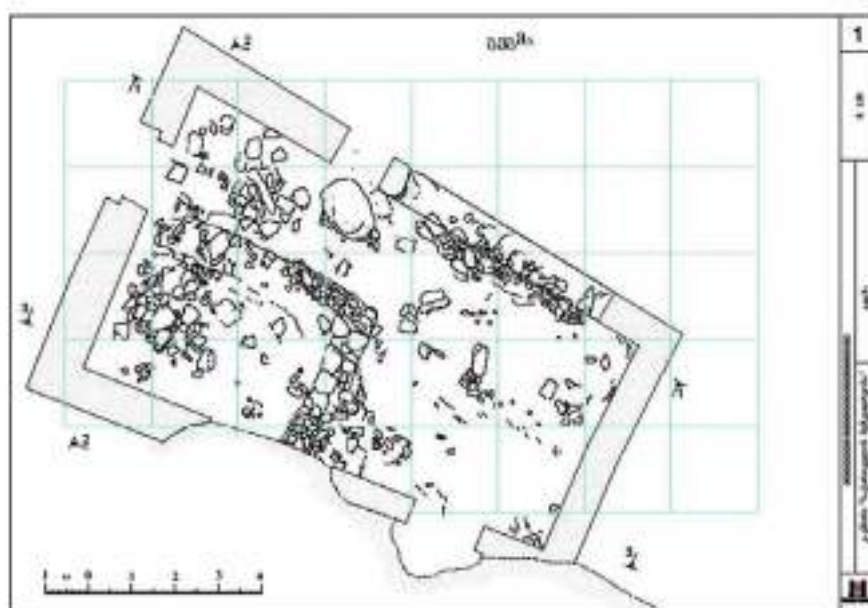

Fig. 40. Refectory. Plan. Upper view

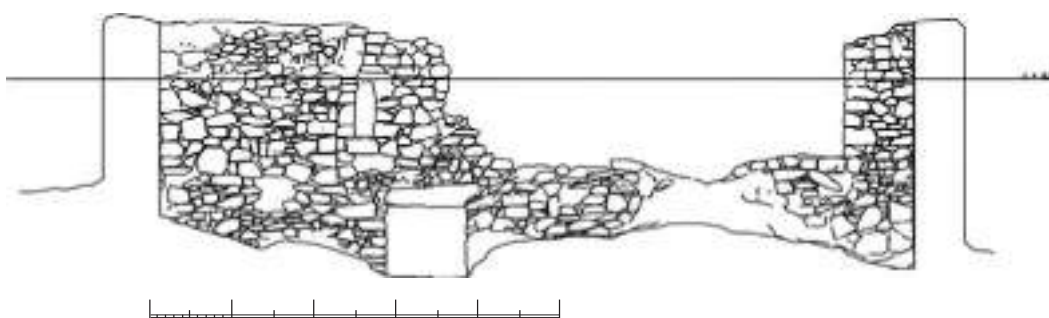

Fig. 41. Refectory. O wall. Cut 1: 1

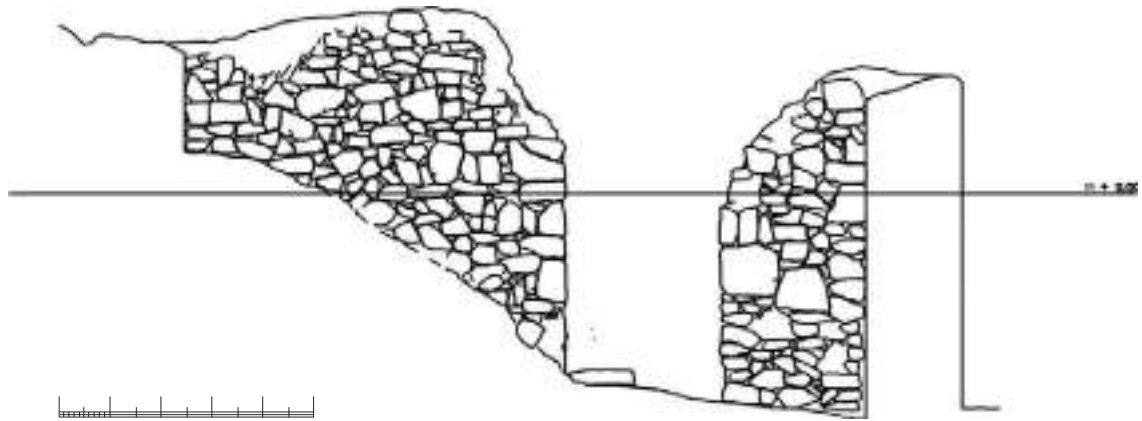

Fig. 42. Refectory. W wall. Cut 1: 2

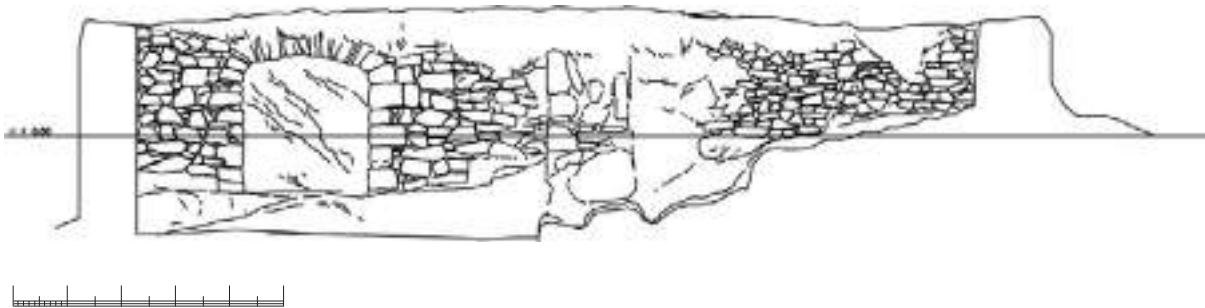

Fig. 43. Refectory. S wall. Cut 1: 3

**Fig. 44. N wall from outside.
View from NOO.**

**Fig. 45. N wall from outside.
View from NW.**

Fig. 46-48. The refectory before works. Photo by T. Bibiluri

Fig. 49-51. Refectory. Fireplace

**Fig. 52,53. Entrance from W.
Stone steps.**

Fig. 54. N Door rafter

Fig. 55-60. The refectory at various stages of work. Photo by T. Bibiluri

**Fig. 61,62. The refectory after removing the vegetation and soil.
Photo by T. Bibiluri**

Fig. 63-65. Testing trench. NO corner

Fig. 66, 67. Testing trench. NW corner

**Fig. 68. Testing trench.
Interior NW corner**

a)

b)

c)

**Fig. 69. Hall church on the foundation of the rock: a) general view from N;
b) - c). A human skeleton under stones**

Fig. 70-73. A spring with the remains of wall painting

Fig. 74-79. Hall church with the remains of wall painting

CATALOG OF MOVABLE MONUMENTS

a) Architectural-decorative-construction-engineering

**F. N20. Cornice. dimensions: 0,48 x 0,37 (broken); h – 0,44; 0,33 m.
Found in the interior of the hall church (building VI).**

F. N1. Ram's head. Local rock or basalt stone. The ears and horns are clearly defined. Four oval openings are present on the forehead and sides. Dimensions: length – 0,18; width from the back – 0,18; from the back to the end of the mouth – 0,19; hall church (building VI).

F. N2. Cone made of dark brown travertine. length – 0,22; cone – 0,17; dm. near the head – 0,22; depth of cavity – 0,25; depth of bordure – 0,05; width of bordure – 0,06; height -0,04 m. Hall church (building VI).

F. N3. Corner stone. Limestone (?). length – 0,52; width – 0,31; internal angle dimensions: – 0,12; 0,19; thickness – 0,14 m. Hall church (building VI).

Fig. N11. Architectural detail. Local rock stone. Length – 0,2; height – 0,13; width – 0,15. Hall church (building VI).

**F. N6. Corner stone. Length – 0,3; width – 0,2; height – 0,22 m.
Hall church (building VI).**

**F. N5. Hump. Local rock stone. Length – 0,65; height of sides – 0,18; 0,19;
width of the base – 0,24; Hall church (building VI).**

**F. N7. Hump. Length – 0,47; without cover – 0,44; height of sides – 0,21 m.
N1 Hall church (building VI).**

**F. N5,7. Hump joint. Reconstruction attempt.
Small hall church (building VI).**

**F. N8. The roller of flagging stone. Length – 0,35; width of the base – 0,16;
height – 0,1; – 0,12 m. Hall church (building VI).**

**F. N22. The roller, flawed. Length – 0,28; width of the base – 0,15; height – 0,1;
– 0,12 m. Hall church (building VI).**

F. N21. Flagging stone. Dimensions: length – 0,56; width – 0,26; thickness – 0,2 m. Hall church (building VI).

F. N9. Fragment of flagging stone (with roller). Dimensions: length – 0,37; width of the base – 0,13; height – 0,1; hump height – 0,04; thickness of flagging stone – 0,040,05; width of bordure – 0,06. Hall church (building VI).

F. N14. The flagging stone. Length – 0,37; width – 0,31; thickness – 0,055; width of bordure -0,08; height – 0,001 m. Hall church (building VI)

F. N19. Part of a pilaster. Height – 0,23; width – 0,2; thickness at the base – 0,13 m.

HALL CHURCH (BUILDING VI).

F. N18. The roller of the flagging stone. Flawed. Length – 0,35; width – 0,16; height – 0,1; -0,12 m. Hall church (building VI).

F. N25. The roller of the flagging stone. Flawed. Small hall church (building VI).

F. N10. Part of the flagging stone (?). Hall church (building VI).

F. N12. An architectural detail, with the shape of tip cut equilateral triangle. Height – 0.36; width of the base – 0,26; at the tip – 0.16; thickness – 0,16 m.

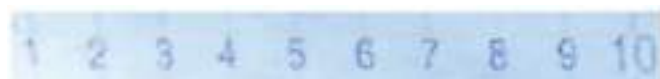

F. N23. The flagging stone. Length – 0,62; width – 0,29; height – 0,2 m. Hall church (building VI).

**F. N12. An architectural detail (part of an arch?). Length – 0,8;
height – 0.34; thickness – 0,15 m.**

CLAY POTS FOUND IN REFECTORY

2020

ДЕКАБРЬ, 11

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

АРХЕОЛОГИЯ

Институт Археологии Имени Академика
Андриа Апакидзе

МОНАСТЫРСКИЙ КОМПЛЕКС ОДЗРХЭ (АБАСТУМАНИ) ОТЧЕТ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ – 2019

Темур Бибилури, Иванэ Бибилури

*„Верхнее Картли никоим образом не Шида Картли.
Верхнее Картли целиком место в Самцхе, т.е. Самсхето.
[Теймураз Батонишвили. От основания Иберии,
т.е. Георгии, что есть целиком Грузия]*

Монастырский комплекс Одзрхэ расположен в исторической Самцхе, на скалистой горе справа от рек Оцхи и Курцханисцкали (село Абастумани, муниц. Адигени, регион Самцхе-Джавахети).

Предварительное археологическое исследование комплекса является преддверием (со следующего года) восстановления отдельных строений, входящих в него.

Описание предмета исследования и общий обзор культовых объектов и памятников на территории муниципалитета Адигени

«Ущелье Одзрхэ» один из значительных историко-географических районов как Самцхе, «... что есть суть Верхнее Картли», так и всей Грузии.

Исследуемая территория освоена человеком с древнейших времен (энеолитическое сельбище в Абастумани) и обитаема, как и в многих местах в Грузии, до сих пор (с небольшими временными помехами разной интенсивностью).

Очень важно исследование с ономастической точки зрения – говорящие гидронимы и топонимы указывают, с одной стороны, на многообразие хозяйственной деятельности человека, с другой – на взаимодействие различных картвельских народов, а не так уж и малая часть географических наименований выражает грустную реальность нашествия чужеродных этнокультур.

С древнейших времен значение «страны Одзрхэ» определялось ее очень удобным стратегическим положением, от чего зависело большое количество путей различной функции и значе-

ния, с помощью которых местные связывались с Джавахети и Тори, Имерети, Гурией и Аджарой, по ущелью Одзрхэ, по мнению проф. Н. Ломоури, проходил участок важного торгового пути, отмеченный на карте позднеантичного римского историка Касториуса [1958:108].

Как видно, Одзрхэ издревле принимало участие во многих важных событиях становления грузинского государства и его жизни, что хорошо отражено в письменных нарративных и документальных источниках; исторические хроники называют Одзрхэ среди древнейших городов Грузии: «Обращение Картли» называет его среди раннеэллинистических городов Картли: «...город Саркине, Каспи, Урбниси и Одзрахэ, и их крепости: крепость большая Саркине, цитадели Каспи, Урбниси и Одзрахэ» [сборник Шатберти X века. 1979:320]; Леонти Мровели же отодвигает Одзрхэ хронологически гораздо в более древнюю эпоху: Мцхетос, сын Картлоса, дал своему среднему сыну Одзрхосу территорию «от Ташискарри до моря Сперского, страну скалистую, где тот построил два города-крепости: Одзрхэ и Тухарис» [Житие царей Картли..., 1955:9,23-24].

Со времен территориального устройства Грузии царем Фарнавазом, город Одзрхэ был политическим и военно-административным центром независимого эриставства: Фарнаваз «шестого же отправил быть эриставом Одзрхэ и дал ему от Ташискарри до Арсианта, от начала Носте и до моря, землю, что есть Самцхе и Аджара» [Житие царей Картли..., 1955:24].

Эриставство Одзрхэ делится на несколько макро и микрорайонов, из которых нас интересует ущелье Одзрхэ, ущелье Курцхани, Бенара-Заденгора, Удэ-Арали, ущелье Кваблиани, каждое из которых выделяется многообразием памятников.

Можно уверенно заявлять, что исследования (не только археологические), проведенные в этой местности, обогатят картвелологическую науку памятниками материальной и духовной культуры, носящими важную информацию.

Реальность, описанная в письменных источниках, подтверждается и объектами и памятниками материальной культуры разных периодов и назначения, которых в достатке сохранилось в означенном муниципалитете, хотя территория муниц. Адигени менее изучена археологами и этнографами, чем Ахалкалаки, Ахалцихе и Аспиндза, также входящие в историческое Самцхе-Джавахети.

Ситуация хорошо выявлена в списке объектов, которым в 2006-2010 гг. был дан статус памятника министерством культуры и охраны памятников (теперь уже и спорта), в который входит много культовых строений, в том числе и мечети второй половины XIX в. и двух фортификационных комплексов. Большую часть списка занимают светские постройки второй половины XIX и начала XX вв. в Абастумани, но, при этом туда не попал ни один объект из ущелья Курцхани, даже зальные церкви X в., крепость Бодиклдэ, неоднократно упомянутая в летописях, курганы IV-III тысяч. до н.э. возле дер. Удэ и средневековый замок Хандаки...

На территории Самцхе-Джавахети зафиксированы уникальные для Грузии подземные комплексы – дарани, которые по пояснению Сулхан-Саба Орбелиани «... дома, построенные под землей, либо вырытые незаметно в земле и скале...» [1991:197]. В грузинской Википедии указано, что в Месхет-Джавахети дарани обнаружены в муниц. Ахалцихе (сельбище Думейла) и Аспиндза (Верхний Тмогви, Бертакана, Хизабавра, Ацквита и др.), а Адигени не упоминается, т.к. такие памятники не только не были исследованы, но даже учтены; хотя дарани и тут обычное дело (к примеру, случайно обнаруженный при обработке земли в дер. Энтели в 1986 г. большой и качественный дарани).

Отдельный вопрос – отсутствие исследования археологических памятников муниц. Адигени – если не считать разведовательные маршруты проф. Левана (Ленко) Мухелишвили в 30-ых гг. прошлого века, описанные в его по большей части неопубликованных дневниках, а также небольших, по большей части разведовательных раскопок 50-60-ых и 70-80-ых гг., этот чрезвычайно интересный с исторической точки зрения регион практически не исследован археологами. Не-

смотря на это, на отрогах горы Канобили было обнаружено и раскопано весьма интересное сельбище эпохи энеолита и ранней бронзы [см. Каландадзе К.С. 1973; Пхакадзе Г.Г. и др. 1982]; интересные результаты дали и малые раскопки на Заденгоре и ее окрестностях [Бибилури Т. и др. 1987].

Район также абсолютно не изучен с этнографической стороны, несмотря на то, что на его территории на протяжении столетии было множество важных событий, связанных с взаимодействием автохтонного населения с другими этносами, весьма часто насильственным по отношению к местным жителям, следствие этих событий влияло на различные аспекты жизни (религия, лексика, топонимы, гидронимы, архитектура и др.) как Утверждать все это нам дают право как известные памятники материальной культуры и результаты вышеперечисленных исследований, так и древнейшие (Арали, Уде, Заденгора, Занава, Леловани, Бодоклде, Канобили, Датвиети, Тутаджвари, Мохе, Одзрахэ-Оцхэ, Агобили, Курцхана, Пхеро, Кикинети, Уремакеди, Чорчани, Хевашени, Чела, Чихели) и сравнительно современные, возникшие после расселения тюркоязычного этноса (Энтели, Бенара (Белнара), Абастумани, Адигени, Чилдари, Хатунбеглари, Хатункала, Тмгар Куцхари) топонимы и гидронимы, в которых скрыты немаловажные детали вековой истории, открытие которых возможно только после систематических и комплексных полевых и теоретических работ.

Например, при определении местоположения Орцхэ, Вахушти Багратиони вспоминает левый приток р. Курцхани – Пантовани: «...у Оцхисцкали рядом с Вашлоби есть ущелье Пантовани, что выходит из Персати и идет в середине Северо-Запада и к Юго-Востоку».

В наши дни в бассейнах Курцханисцкали и Оцхэ нет не то что реки, но даже и ручья такого наименования, но в 1982-85 гг. независимый отряд Заденгоры (рук. Т. Бибилури) не раз зафиксировал гидроним «Алмасури» (варианты Алмасоури и Алмасаури), а также и место с таким наименованием.

В 1931 г. Л. Мухелишвили упоминает в своих записях ущелье Алманаре (Вашлнари или Вашловани – яблочные заросли на грузинском языке, перевод нам дал тюрколог Мамука Саралидзе за что ему благодарность.).

В 1985 г. разведовательной экспедицией исторического музея Самцхе-Джавахети был подтвержден гидроним Алмаисури: «На десятом километре от поворота на главную дорогу (имеется в виду дорога Ахалцихе-Абастумани – Т. Б.) есть пункт переработки древесины. Как нам сказал главный мастер Юрий Деметрадзе, эксплуатируемую территорию ущелья Курцхани называют Аламаисури, что по турецки означает – яблочная вода. Местное население (имеются в виду коренные жители – месхи, Ю. Деметрадзе переехал позже – Т. Б.) называет все сельбища и святыща тут Алмаисури» [Лапачи Ц., Мохевишвили Н., Сулаквелидзе Т., Пеикришвили З. 1986:54].

При сличении сведений, приведенных Вахушти и устного наименования местности современным населением, учитывая рельеф означенного края, получаем следующее обстоятельство.

Изначально было «Пантованисхеви – ущелье Пантовани» (=цкали (вода), как в Оцхисцкали), позже Южная Грузия, в том числе и исследуемый участок попали под большое влияние тюркоязычного мира, в некоторых местах происходило насильственное заселение тюрков на место местных жителей, в результате чего, помимо прочего, поменялись или были переведены прямо на турецкий, многие грузинские названия (к слову, Окросцихе (золотая крепость) стала Алтункала), что и случилось с Пантовани – «Алмасу», либо «Алманар» (яблочная вода, река), а после переселения мусульман в 1944 г. во многие деревни Самцхе-Джавахети заселили грузин с разных регионов, в основном горной Имерети и Рачи, для которых «Алмасу», как Алмасоури, Аламасаури, звучало, как натуральное производное от слова алмаз.

Следовательно, получаем следующую картину: «Пантовани» (подтверждено в XVIII в. Вахушти Багратиони) – «Алма-су» (турецкий перевод) – «Алмасаури» со своими вариантами (заселенные

грузины); вместе с этим сохраняется первоначальное, фруктовое значение гидронима (Аламаи-сури – яблочная вода, по сведенью Юрия Деметрадзе).

Такой длительный разбор этого конкретного примера нужен, чтоб наглядно представить изменения в гидронимах и топонимах исторического Верхнего Картли и не только, насколько кропотливая работа требуется для обнаружения фактов, отражающих историческую реальность и для выделения из общей массы первоначальных слоев. Как раз об этом тяжелом обстоятельстве и писал акад. Иванэ Джавахишвили: «...наименования зачастую настолько изуродованы, что чужак даже и не сможет понять истинного названия» [Лapidарные надписи I. 1930:128].

С полной ответственностью можно заявить, что на сегодняшний день большая часть территории муниц. Адигени осталась вне мультидисциплинарных исследований. Перед нашей экспедицией лежала гораздо более скромная, ограниченная во времени и пространстве задача – археологическое исследование и подготовка к реабилитации двух строений одного очень важного, но не упомянутого в хрониках монастырского комплекса.

ПЕРЕЧЕНЬ И ПОРЯДОК ЭТАПОВ РАБОТ:

1. Подготовительные работы.

а) Источниковедческое и историографическое исследование. Над данным этапе мы максимально изучили письменные источники (грузинские, армянские, турецкие и русские исторические хроники, юридические документы, официальную переписку, газетные статьи различные научные и научно-популярные труды, дневники отдельных исследователей и т.д.). Полагаю, что в этом направлении надо еще работать и работать.

К названию и истории памятника. Исследуемый комплекс, в первую очередь, выделяется полным отсутствием упоминания в источниках.

При составлении «Большого списка Гурджистанского вилайета» (1595 г.), Оцхэ и прилегающие деревни входили в нахайе Оцхэ ахалцихского лива [Джикиа С. 1958:163 и далее.]; Позже, в 1694-1732 гг. В «джаба списке Чилдирского эялета», нахайе Оцхе выделено из ахалцихского лива в отдельную административную единицу – лив Оцхэ [Обращение Картли. 1979].

В «Большом списке Гурджистанского вилайета» упоминается монастырь в окрестностях Абастумани, но без указания точного местоположения и наименования, которое, натурально, не отражено и в памяти местного, заселенного после 1944 г. из горного Имерети населения.

Краткая информация об исследуемом монастыре, опять таки без упоминания названия, есть в газете «Дрозба»: «Там, где сливаются реки Оцхэ и [К]урцхани, справа, на высокой, покрытой лесами скалистой горе, стоит полуразрушенный древний грузинский монастырь» [1879,N187; указано по труду проф. С. Джикиа – Джикиа С. 1958:176].

Покойный исследователь Леван Мухелишвили в 1931-1933 гг. осмотрел этот комплекс, который он в своих дневниках называет монастырем Дареджан [Архив Л. Мухелишвили. Национальный рукописный центр Грузии им. акад. К. Кекелидзе; сравн. Бердзенишвили Д. 2006:206];

В 1984-86 гг. В беседе со мной местное население также называли этот комплекс монастырь именем Дареджан, хотя не могут конкретизировать, которой, а в 2019 уже никто не смог назвать даже это название. Доктор исторических наук Дэви Бердзенишвили в своем труде называет его монастырским комплексом, без упоминания названия [Бердзенишвили Д. 2006:299, 309];

В историческо-архитектурном путеводителе Самцхе данный комплекс зовется монастырем Русудан [Самцхе. 1998:202].

Что интересно, один из авторов этого путеводителя, все тот же Д. Бердзенишвили, в поздних работах опять упоминает этот монастырь без наименования [Бердзенишвили Д. 2006: 299, 309, 311], а в статье о Л. Мухелишвили пишет, что исследователь поднялся на монастырь Дареджан (выделено мной – Т.Б.), и не упоминает имя Русудан даже в виде комментария: Леван Мухелишвили «тогда (1931-1933 гг. – Т.Б.) видел... старый дугообразный мост и источник этих двух ущельи (имеются в виду реки Оцхэ и Курцхана – Т. Б.) справа от слияния, где он предполагал древнее поселение. От моста по тропинке возле источника он поднялся на монастырь Дареджан (выделено мной – Т.Б.), где видел развалины 6 зальных церквей, большую трапезную и 9 кельи для монахов...» [Бердзенишвили Д. 2006:367].

В тендерных материалах Национального агентства по защите культурного наследия Грузии этот комплекс упоминается, как «Цмида убани (Священный район)», который, согласно «Списку Гурджистанского Вилайета», входил в нахайе Оцхэ ахалцихского лива:1. Жилая часть дер. Оцхэ вместе с Цмида убани и Курдгелатубани (? – замечание С. Джикиа) и Канубар (? – замечание С. Джикиа) с засеянными землями [Джикиа С. 1958:162].

Первый издатель и исследователь «Списка», акад. С. Джикиа, затруднялся точно определить местоположение указанного топонима: упоминается «Святой район возле рабата Оцхэ». сложно определить, что значит это имя или где был, собственно, этот район, который мог носить имя Анануртцминда (?)» (выделено мной – Т.Б.) [там же. 166].

Следовательно, окончательное отождествление исследуемого монастыря с топонимом «Цмида Убани» не особо убедительно.

В «Списке» упоминается сел. Монастери с 6 домашними хозяйствами, чье «население было обложено оброком, но турки считали это слово именем собственным, и как звался либо монастырь, либо село, нам неизвестно, не указывается ни тут, ни где-либо еще» [Джикиа С. 1958:175]. Акад. С. Джикиа писал: «Напротив сел. Абастумани – монастырь и место для сенокошения» [Джикиа С. 1958:175], хотя и предполагал там-же, что это мог быть и тот монастырь, о котором писали в газете «Дрозба» [1879, N187]».

С этим заявлением С. Джикиа согласен и Д. Бердзенишвили: «В Большом списке Гурджистанского вилайета» шестихозяйственный монастырь... те, кто проводил опись, приняли за имя собственное (8,162). Это и есть часто упоминавшийся выше монастырь у слияния Курцхани и Оцхисцкали» [Бердзенишвили Д. 2006:311].

Полагаю, что первое мнение С. Джикиа о расположении монастыря из «списка» более правильное, т.к. 1. Согласно «Списку», монастырь расположен напротив Абастумани, 2. Окрестности и впрямь «место для сенокошения» [Джикиа С. 1958:175], а исследуемый монастырь расположен в 2.5-3 км. от въезда в сел. Абастумани, да и окрестности – отроги скал.

В списке памятников Самцхе-Джавахети 2006 г., объект упоминается, как неназванный «монастырский комплекс».

В настоящее время можно заявить, что название исследуемого монастырского комплекса неизвестно, если не учитывать поздние реалии – монастырь Дареджан, или наименование без указания источника – монастырь Русудан.

По мнению Д. Бердзенишвили, литании и молитвы на победу воинства царя Тamar и их безопасного возвращения из битвы при Басиани «наверно проводились в монастыре возле Одзрхэ, где много было монашеских келий» [Бердзенишвили Д. 2006:309].

Несмотря на отсутствие прямых указаний на монастырь Одзрхэ в письменных источниках, нет и опровержения мнения Д. Бердзенишвили. Автор «Истории и деянии венценосных» говорит: от Вардзии «...пришла царь Тamar в Одзрахэ и вознесла молитвы и пост держала. Там перед ней Тевдорэ, каталикос Картли, человек благой и видный, и вместе с ним многие епископы и

монахи, богобоязненные, среди которых был Иоанэ Шавтели... и Эвлоги, называемый Салосом...» [Цискаришвили В. 1959:95]; настоятель двора Басили добавляет к вышесказанному: «..были последующие бодрствования и литания» [Цискаришвили В. 1959:136,18], и там же: «в пребывание царя Тamar в Одзрахэ были молитвы и бдения на победу воинств...», эти обстоятельства, полагаю, были возможны как раз в монастыре.

История исследования. Само собой разумеется, что на протяжении веков, памятник претерпел значительные изменения, однако, из-за отсутствия исследования (не считая вышеупомянутые обзоры), нельзя с точностью заявлять о природе этих изменений. При визуальном осмотре не заметно следов ни археологических, ни реставрационно-консервационных работ, кроме укрепления деревянными скобами северного ската крыши зальной церкви (VI здание по нашей нумерации).

О датировке. Монастырский комплекс Одзрахэ посетил не один исследователь, выразивший свое мнение по данному вопросу.

В начале прошлого века, не позже 1905 г., в двуречье Оцхэ и Курцхани обнаружены были две плиты с важной лапидарной надписью, которая неоднократно стала предметом обсуждения. Текст надписи впервые был опубликован акад. Э. Такаишвили [Такаишвили Э. 1905, II:63-66]. «По сведенью Э. Такаишвили, плиты обнаружены возле Абастумани, у развалин церкви, неподалеку от слияния Курцхани и Абастумнисцкали» [Шошиашвили Н. 1980:101].

После Эквтимэ Такаишвили, надпись в разное время изучали и публиковали проф. Саргис Какабадзе, Васили Цискаришвили, Валери Силогава, Нодар Шошиашвили, Теймураз Барнавели и Деви Бердзенишвили.

Надпись эта датируется по разному, напр. Э. Такаишвили, согласно палеографическому знаку, писал, без конкретики, что она «очень старая», Какабадзе, Шошиашвили и Бердзенишвили относили ее к стыку VII-VIII вв. [Какабадзе С. 1924:104,105; Шошиашвили Н. 1980:36,37; Бердзенишвили Д. 2006:298,299]; Барнавели считал датой ее создания VI в. [Барнавели Т. 1969:138-141], обосновывая это упоминанием императора Юстиниана I: «Юстинианом царем от бога возвышенным [среди] (?) родичей приказом, защищенным мампалом Аршуша патрицием и волей божей, при управлении Хризеполем еристава Кавтара, призван был и выстроил (на) имя Богородицы и креста достопочтенного для молитв своих и братьев своих с помощью любой (?) для времени этого и навеки в молитвах поминайте» [Барнавели Т. 1969:141]; а самой поздней датой, X в., датировал надпись В. Силогава [Силогава В. 1970].

В двух словах о месте обнаружения плит. Мнение Э. Такаишвили о том, что «плиты... обнаружены были возле Абастумани, напротив развалин церкви, у слияния рек Курцхани и Абастумнисцкал» [Такаишвили Э. 1905, II:63], на первый взгляд, лишено конкретики.

По мнению Д. Бердзенишвили, лапидарный памятник «...должен был быть принесен из монастырского комплекса у слияния Курцхана и Одзрхисцкали» [Бердзенишвили Д. 2006:298,299].

По нашему мнению, означенный каменный крест был возведен прямо перед монастырским комплексом, на скалистой горе на правом берегу Оцхэ, где сохранились остатки неопределенного комплекса, выстроенного колотым камнем с применением раствора, что совпадает и с сведеньем Э. Такаишвили о том, что плиты нашли напротив развалин церкви у слияния рек [Такаишвили Э. 1905, II:63], т.е. не на территории монастыря, а напротив, где как раз расположена означенная гора, видная со всех сторон, что является удобным местом для установки креста.

При лечении в Абастумани в 1931-1933 гг., Леван Мухелишвили «...видел старинный арочный мост и родник справа от единения этих двух рек (Курцхана и Оцхэ – Т.Б.), где он предположил старинное поселение (К этому важному указанию мы еще вернемся – Т.Б.). По пути через мост и вдоль ручья, исследователь, поднялся на монастырь Дареджан, где видел развалины 6 зальных

церквей, большую трапезную и 9 монашеских келий...» [Бердзенишвили Д. 2006:367].

Видно, что покойный исследователь максимально, насколько это позволяли густые заросли и смешанный лес, осмотрел территорию монастыря и его окрестности.

В 1997 г. Комплекс был частично осмотрен группой исследователей, которые описали и графически зафиксировали строения на III террасе, хотя и допустили погрешности при их описании [Бердзенишвили Д., Немсадзе Т., Элизбарашвили И., Зазадзе Э., Размадзе К. 1998]. В целом, работа любых исследователей над этим комплексом ограничивалась либо теоретическими измышлениями, либо констатацией фактов.

Об отдельных этапах и хронологических границах первоначального периода этого монастыря ничего точного нельзя сказать до полноценного исследования, поэтому приведем лишь предположения из научных публикации на эту тему.

В своем дневнике Л. Мухелишвили ограничился общей фразой, о том, что монастырь – памятник «великой старины» [Бердзенишвили Д. 2006:307];

В уже упомянутом архитектурном путеводителе Самцхе, монастырь датирован XIV-XV вв. [Самцхе. 1998:202].

Как уже было сказано, Д. Бердзенишвили считал стартовой датой монастыря грань VII-VIII вв. [Бердзенишвили Д. 2006:298,299], подтверждением чего указывает вышеупомянутую лапидарную надпись, которая, по его мнению, была вынесена из монастырского комплекса у слияния рек Курцхана-Оцхэ [там же].

В списке памятников Самцхе-Джавахети 2006 г. комплекс датируется развитым средневековьем.

На данном этапе у нас нет убедительных аргументов в пользу той или иной датировки, но, учитывая тот факт, что изучение этого небольшого комплекса только началось, все еще впереди. Единственное, что пока что можно сказать на основе материальных доказательств, имеющих у нас, это то, что один из периодов прошлого (один из!) можно отнести к эпохе царя Тamar.

б) Обустройство пути к памятнику. Из троп, ведущих к монастырю, во время нашего визита одна была более-менее в приемлемом состоянии, а от еще одной кое-где сохранился след, пользоваться которым было не только неудобно, но и опасно, поэтому, до начала основных работ, было решено восстановление этой тропы, длиной 381 м. (+2) с 5 поворотами (рис. 11-14); работа эта велась параллельно с источниковедческими и историографическими исследованиями, а также и после их окончания, укрепительные работы и расширение велись параллельно с полевыми, для работ над тропой использовались вырытая земля, щебень и растительный покров. После проведенных работ, тропинка не только расширилась, но и получила кое-где поручни, хотя для полной безопасности необходимо установить их по всей протяженности, также как и укрепить тропу в некоторых местах.

Только после проведения этих трудоемких работ стало возможным поднять на объект орудия труда и необходимую аппаратуру, а также ежедневное безопасное прибытие участников экспедиции к памятнику, особенно после дождя.

Восстановление тропы послужило и для восстановления аутентичной конфигурации одного из монастырских путей. Мы также надеемся, что в будущем выйдет восстановить еще одну зафиксированную историческую тропу.

Мы заострили на этом обстоятельстве столько внимание, потому что без изучения таких важных компонентов, как дороги, каменные карьеры и т.д., нельзя полноценно рассматривать памятник.

в) Очитка исследуемой территории от растительного покрова. Монастырский комплекс с прилегающей территорией покрыты плотным слоем хвойных и лиственных деревьев, кустар-

ником, травой и мхом, через который иногда сложно пройти и который полностью покрывает некоторые здания, на крышах ряда строений растут деревья, а мох покрывает практически все камни (рис. 22, 23).

Для начала полноценных полевых работ необходимо было проредить или полностью вырубить лес и кустарник, который пошел на укрепление и расширение тропы.

г) Полевое исследование. После подготовительных работ были проведены: 1. Тщательное визуальное исследование территории; 2. Фотофиксация памятника и прилегающей территории; 3. Замер и разметка; 4. Расчистка и фиксация обрушенных стен и отдельных архитектурных деталей; 5. Отметка по слоям и квадратам.

GPS координаты и высота над уровнем моря. Из-за сложного рельефа и расположения монастырского комплекса на искусственных террасах, а также для обнаружения большего количества материала GPS координаты были взяты максимально с большого количества точек.

Одна деталь – при топографических замерах г-н. Нодар Кавлашвили использовал навигатор GPS, а в полевых работах мы использовали стандартный GPS (Dacota-20) и данные измеренных высот несколько отличаются, так что как в этом отчете, так и в будущих публикациях используются данные, полученные нашим аппаратом.

Исследуемый комплекс расположен у слияния Оцхэ и Курцхани, на искусственных террасах пологого склона скалистой горы на правом берегу Курцхани, след. разница в высотах заметна – от 1192 м. (крайне восточная точка основания горы, правый берег Оцхэ) и – 1209 (+, – 2) м. (сторона N основания горы, правый берег Куцхана) до 1287 м. (высшая точка III террасы у зальной церкви N2), хотя смело можно заявить, что это не границы в плане высоты, террасы IV, V и др. расположены еще выше.

Общее описание террас. Строители монастырского комплекса либо существовавшего там изначально поселения (подробнее об этом в другой раз) провели огромный объем работ – на крутых склонах скалы создали 5-6 (а то и более, предмет будущих исследований) террас разной длины и ширины, на которых выстроили как культовые строения, так и кельи и прочие здания, необходимые для монастырской жизни и, на первый взгляд, может показаться, что труд был несоизмерен количеству и масштабу построек.

При постройке здания были использованы, в основном, куски местной скальной породы, которую как добывали в местных карьерах, так и собрали при срезе террас.

Карьеры, подобные бывшим в окрестностях исторического Одзрхэ, мы зафиксировали в 2016 г. двух пунктах Борджомского ущелья – Ликани и Квабисхеви [Бибилури Т. 2018:128,129,147,148].

Облицовочные и декоративные камни (базальт, камень меловой породы) были доставлены издалека, а частично взяты из остатков прошлых строений. На первом этапе мы выделили 4 террасы, чьи изначальные координаты взяты с подножья горы на правом берегу Курцхана N 41.727,62; O 04283939; H – 1209 (+, – 2) м.

I терраса. Каменный карьер N 1. N 41.727,20; O 04283862; H – 1217 (+, – 2) м.; 2. Второй поворот. N 41.727,92; O 04283787; H – 1233 (+, – 2) м.; 3. Третий поворот. N 41.727,97; O 04283843; H – 1263 (+, – 2) м.

Разница в высоте между двумя поворотами велика – 30 м.; что заметно, ибо участок дороги тут гораздо короче других.

Терраса расположена в десятке метров от правого берега Курцхана, ширина – 3-4, местами 5-6 м., была создана для добычи и обработки камня, вырезания блоков разной формы и размеров (рис. 15-21).

II терраса. Высота над ур. моря – 1233 (+, – 2) м. ширина – 20-32 м.; тут, как и в других случаях, интересна разница между высотами террас – от нижнего уровня – 15-16 м.; от верхнего – 28-30 м.; установить длину на данном этапе, мы не смогли. Причины две: а) густой растительный по-

кров, мешающий установлению точных параметров; б) Есть несколько очень неудобных и опасных участков, мешающих проведению точных измерительных работ. Без очистки I и II террас от деревьев, кустов, почвы, а также сточных желобов, их изучение практически невозможно.

Большое строение: N – 41.726,86; O – 04283859; H – 1273 (+, – 2) м.

Келья N O. N 41.726,70; O 04283802; H – 1272 (+, – 2) м., расположена на одном уровне с большим строением с разницей в 1 м.

Здание из крупных каменных блоков N 1. Расположено к востоку от кельи N 1 в 1,5-2,0 м., в роли стены S частично использована скала массив. W угол. N 41.726,77; O 04283810; H – 1272 (+, – 2) м.; SO угол. N 41.726,82; O 04283817; H – 1275 (+, – 2) м.; SW угол. N 41.726,75; O 04283813; H – 1275 (+, – 2) м.; NO угол. N 41.726,79; O 04283815; H – 1272 (+, – 2) м.; верхняя часть со стороны S. N 41.726,72; O 04283864; H – 1282 (+, – 2) м.

III терраса. На террасе длиной 176 (+,-5-6) м., целый ряд зданий: трехнефная базилика (рис. 25-27), три зальные церкви, на крайней точке O одной из них, обнаруженной членами экспедиции И. Бибилури и Н. Беридзе, сохранились фрагменты узоров и участок водопроводной системы (рис. 74-79), на той же террасе есть родник (рис. 70-73), трапезная (рис. 40-62), остатки пока что неопределенных строений и часть оборонительной системы, которая, исходя из особенностей рельефа, выстроена на этой террасе и хорошо закрывает комплекс со стороны N и NNO; на стороне O – природная защита в виде вертикальной отвесной скалы. Разница в высотах с нижней частью – 3-4 м.; Два из строений на III террасе – зальная церковь (постройка N VI по нашей общей нумерации) и трапезная являлись, согласно техническому заданию, объектами нашего исследования.

Зальная церковь (рис. 29-38). Координаты GPS: угол NW – N 41,726.81; O 042,838.73; над у/м. – 1281; угол SW – N 41,726,73; O 042,838.75. над у/м. – 1281. Угол NO – N 41,726,80 O 042,83880. над у/м. – 1282. Угол SO – N 41,726,73. O 042,83881. над у/м. – 1284. В начале террасы (снизу, со стороны W) расположена маленькая зальная церковь, построенная, в основном, из местного камня, облицованная хорошо обработанными толстыми плитами, часть облицовки сохранилась. В нижних рядах стены N сохранился вход с порогом и одной ступенью (рис. 30. А,б); одно из 3 окон-бойниц расположено в верхнем восточном краю стены N, остальные два же – друг напротив друга, в верхних частях стен O и W, все три окна сводчатые (рис. 31. А-в);

Внешние размеры: длина – 5,94; высота – 5,15 (+-0,1) м. внутренние – длина – 54,85; ширина – 3,21; высота – 4,83

. Толщина стен – 0,8; размеры окон: N – высота – 1,3; O – высота – 0,75; W – высота – 1,18; ширина – 0,61 м.

Строение повреждено – стена N практически полностью обрушена; облицовка и верхний слой крыши утрачены (рис. 28).

Большая часть облицовки и различных архитектурных деталей были зафиксированы как внутри церкви, так и снаружи, со стороны N и W, часть камней, возможно, скатилась на нижнюю террасу.

После снятия биопокрытия, мы очистили центральный и W участки стороны N, южный участок стены N оставили нетронутым, так как возникала опасность обваливания как ее, так и N ската крыши.

Также частично была расчищена стена S; частично потому, что а) с помощью шурфов была получена информация, необходимая для нас и архитекторов; б) в случае полной очистки стены S росла опасность обвала и без того конструкционно ослабленного строения. Стена O построена на заранее вырезанной и выровненной в скале линии из скальной породы и была облицована утраченной ныне облицовкой, в роли опоры – превосходно обработанные каменные блоки (рис. 31).

Интерьер – алтарная часть выделена пилястром из каменных блоков, обработанных с большим мастерством (рис. 32, 33).

Интерьер был очищен только частично, т.к. не так уж и давно в апсиде местные жители устроили подобие алтаря, где установлены иконы и зажигаются свечи (рис. 34), и было решено до начала реставрационных работ не трогать этот угол, во избежание конфликта с местными жителями.

Членами экспедиции И. Бибилури и Н. Коберидзе, во время очистки пола, был обнаружен участок скорее всего водопроводной системы, о которой можно будет предметно рассуждать по завершению следующего сезона работ.

Во всех углах церкви были взяты пробные шурфы, два из которых были во внешней стороне стены О, версия о строительстве церкви на скале в качестве основания была полностью подтверждена.

В шурфе NW были зафиксированы настенные горельефы в виде шишек и головы овна, подобные горельефам из колокольни (1422 г.) церкви XIV в. в Лихаури.

Двускатная крыша, лишенная черепицы, покрыта толстым слоем мха и травы (рис. 28, 29-в), на участке SO южного ската беспорядочно сложены камни разной формы и назначения (рис. 29-в).

Камни со стороны W церкви были перебраны по отдельности, затем их вернули на место, т.к. строение не было бы дополнительно повреждено во время жесткой зимы.

В этом процессе выявилось несколько профилированных камней и архитектурных деталей, иллюстрированный каталог которых прилагается к отчету.

В целом, ситуация странная. С одной стороны, все строения монастыря повреждены, лишены облицовки и обрамления крыш; с другой стороны часть камней, в том числе и архитектурные детали, уложены у стен будто бы специально, а облицовочных камней и черепицы, достаточной для трехнефной базилики и остальных церквей на территории монастыря незаметно. Возможно часть из них со временем ушла под землю, а иные скатились на нижнюю террасу, но вопрос открыт – зачем и кому понадобилось такое большое количество облицовки, если учесть, что неподалеку нет таких строений, ради которых стоило таскать камни по этому неподъемному спуску.

Составители историко-архитектурного путеводителя по Самцхе указывают, что в исследуемой церкви был и склеп [Самцхе. 1998:202], но, по всей видимости, была допущена какая-то ошибка...

После очистки стороны S здания от строительных отходов и земли стало очевидно, что III и IV террасы связывались между собой довольно широкой дорогой (рис. 39).

Трапезная (рис. 40-62). GPS координаты: угол NW – N41,726.77. O 04283894; высота – 1279 м.; угол NO – N 41.726,96. O 04283899; высота – 1276 м.; угол SOO – N 41.726,60. O 04283901; высота – 1276 м.

Из здания монастырского комплекса своими размерами выделяется трапезный зал ассиметричной формы. Размеры: а) внешняя длина стены N – 14,2; ширина – 8,0; высота (сохранившаяся) – 2,9 м. На внешнюю высоту стены влияет уровень земли после снятия земляного слоя и взятия шурфов, высота стены составила 3,15-3,25 м.; б) внутренняя длина стены N – 11,92; стены S – 11,43; ширина – стены W – 7,2; стены O – 5,2; высота – стены N – 4,0 м.; толщина стен варьируется от 0,77 до 0,9 м.

У постройки было две стены, со стороны W и N, ширина западной – 1,55; входящий через нее должен был пройти лестницу с четырьмя ступенями из длинных, тонких или средних плит (рис. 52,53), таким же образом был устроен вход N 1 (строен. VI) в трехнефную базилику; у северной же двери было вырезанное из камня стропило (длина – 1,4; высота-0,32; толщина-0,45 м.), высота двери – 1,4 м. (рис. 54).

Со внутренней стороны трапезной, по продольной оси O – W следует терраса толщиной 2,8

м. (рис. 40,55), в углу SO которой была кладовка, выполняющая, согласно техническому заданию, функции холодильника; хотя, исходя из наличия у ее конструкции вытяжки, которая служила и дымоходом, и вентиляцией, мы считаем эту кладовку камином, наполовину высеченным в скале. Размеры камина: высота от основания до дымохода – 4,0; внутренняя толщина – 3,0; глубина – 2,4 м. (рис. 49-51).

В интерьере трапезной требовалось проводить различные работы: 1. Снятие биопокрытия, о чем уже говорилось выше; 2. Удаление слоя перегноя, толщиной 0,5-0,8 м.; 3. Снятие слоя земли и щебня толщиной 0,7-0,9, в ряде случаев – 1,0 – 1,2 м.; 4. Взятие контрольных шурфов в углах NW, NO интерьера; 5. Исследование кучи камней, появившейся при разрушении, и выявление в ней архитектурных деталей (рис. 55-60).

Как и абсолютное большинство здания комплекса, трапезная построена на заранее выровненной скальной поверхности. Для исключения любых дополнительных вопросов и ненужных предположений, мы взяли пробные шурфы в четырех точках строения (рис. 63-69), что подтвердило предположение про заранее выровненную поверхность.

Исходя из отсутствия места для переноса и складирования камней из трапезной, за исключением трехнефной базилики, решено было их изучать на месте, т.к. у нас уже был плохой прецедент в монастырском комплексе Недзви – нами случайно была перекрыта дорога местным жителям, а исследование, по независимым от нас и агентства охраны культурного наследия, пришлось прекратить.

Мы полностью очистили восточную сторону террасы, делящей трапезную надвое, а в западной не удалось провести полноценных очистительных работ по причине сильных повреждения участка стены S.

В процессе очистки трапезной выявилась интересная деталь – большинство глиняной посуды обнаружена либо перед камином, либо в непосредственной от него близости.

На III террасе комплекса, между зальной церковью и трапезной, расположены два строения – церковь и родник и, несмотря на то, что их исследование не входило в рабочий план 2019 г., мы сочли необходимым предоставить их краткий обзор.

Зальная церковь **N2** (рис. 28,69). GPS координаты: угол NW – N41,726.80. O 04283879; высота – 1282 м.; угол SO – N 41.726,78. O 04283887; высота – 1283 м. Высота взята от основания «постамент» скалы.

В 1,2-1,3 м. к востоку от зальной церкви расположена вторая (VII здание нашей нумерации), возведенное на заранее подготовленной высокой скальной платформе, где не было бы ничего особенного, если бы не одно обстоятельство – для пространства вышеописанной первой зальной церкви и строения родника, между которыми расположена вторая церковь, в срочном порядке были очищены скальные породы и нивелирована площадь, также, как и платформа для второй церкви.

При очистке внешнего периметра, в основании скалы, рабочие натолкнулись на беспорядочно расположенные человеческие кости, скрытые большими осколками от здания так, что осталось ощущение гибели человека от разрушения строения.

Родник. Сооружение, примыкающее с востока ко второй церкви (N7) являлось родником (рис. 70-73), роль южной и, частично, восточной стены которого использован природный скальный массив. На нижнем левом краю зафиксирована глиняная труба, которая, по всей вероятности, была частью водопроводной системы монастыря, крайняя восточная часть которой была обнаружена членами экспедиции И. Бибилури, Н. Беридзе и Н. Коберидзе в подвальной части под полом зальной церкви с фресками (рис. 74-79). Мы надеемся, что в случае продолжения исследования, будет возможно изучение и других частей и ответвлении этой интересной инженерной системы.

Все три эти здания (две церкви и родник) построены подряд, впритык друг к другу.

При снятии растительного покрова и почвы в интерьере, рабочие на уровне чуть выше водопровода обнаружили человеческий скелет в настолько ненатуральной позе, что не стоило даже предполагать похоронный ритуал. Скорее всего усопший погиб в результате разрушения здания – на его теле были два, явно упавших, камня (рис. 69-в).

Скелеты и отдельные части человеческих тел фиксированны на центральной и следующей верхней террасе комплекса; остатки некоторых индивидов до нашего прихода были собраны отцом Иобом в одном участке трехнефной базилики.

Подобное обстоятельство возможно только в случае внезапного разрушения, о причинах которого на данном этапе судить пока что невозможно, кроме одной важной детали – никаких следов пожара на исследуемой территории не обнаружено.

Надеемся, что в будущем году у нас будет возможность полного изучения трехнефной базилики, зальных церквей N2 и N3, родника и, что главное, участков фортификационной системы центральной террасы.

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЯ

«От средневекового города Одзрхэ ничего, кроме остатков старых крепостей, до наших дней не сохранилось... Особое археологическое исследование, конечно же, выявило бы след самого города, но подобного не проводилось» [Акад. Вахтанг Беридзе 1970:79].

Кампания экспедиции по изучению монастырского комплекса Одзрхэ в этом году дала нам возможность делать важные выводы и рабочие гипотезы.

1. Все еще рано поределять общие и отдельные даты в связи с монастырским комплексом Одзрхэ.

Сам монастырь, по нашим предположениям, был построен не ранее второй половины XI в.; начало XII – XIII вв. – период его расцвета, как раз в это время, в 1002 г. царь Тамара со свитой и церковными иерархами останавливаются тут во время битвы у Басиани.

Более-менее реальную картину последующих событий (неоднократные нашествия монголов, землетрясение 1319 г.) можно будет восстановить только по окончании полноценного комплексного исследования.

Здесь же надо еще раз коснуться указанной составителями историко-архитектурного путеводителя Самцхе даты – все четыре церкви датированы XIV-XV вв. [1998:202], что, по моему мнению, является финальным этапом функционирования монастырского комплекса, по окончании которого он внезапно прекращает существование.

2. Установление границ монастырского комплекса Одзрхэ и количества, назначения и датировки элементов, в него входящих, также дело будущих исследований.
3. По нашему мнению, территория, на которой в XI – XII вв. возвели монастырь, была освоена гораздо ранее и с другим назначением, основание на это мнение дает: а. обзор на территорию, террасы которой расстилаются на большем участке, чем освоено монастырем; б. как уже отмечено, труд, затраченный на постройку 5-6 (а то и более) террас разной длины, ширины и высоты на сложном, скалистом рельефе не совсем сообразен количеству и масштабу здания монастырского комплекса; в. в добавку к этому, часть обработанных камней, использованных

в разных постройках комплекса, были «одолжены» у более старых построек, что порождает соблазн предположить вторичность существования этого комплекса на этой территории, первоначальное поселение, наверно, носило иную функцию.

Само собой, это предварительные рабочие тезисы, которым необходимы соответственные вещественные доказательства.

Одно можно сказать наверняка – монастырский комплекс, который почему-то не упомянут в исторических хрониках, без сохранившегося точного названия, в случае полноценного, размеренного, свободного от конъюнктуры исследования поможет раскрыть многие интересные и важные детали истории «земли Одзрхэ», в противном же случае мы потеряем все еще сохранившиеся факты из реальной истории верхнего Картли и самого Одзрхэ.

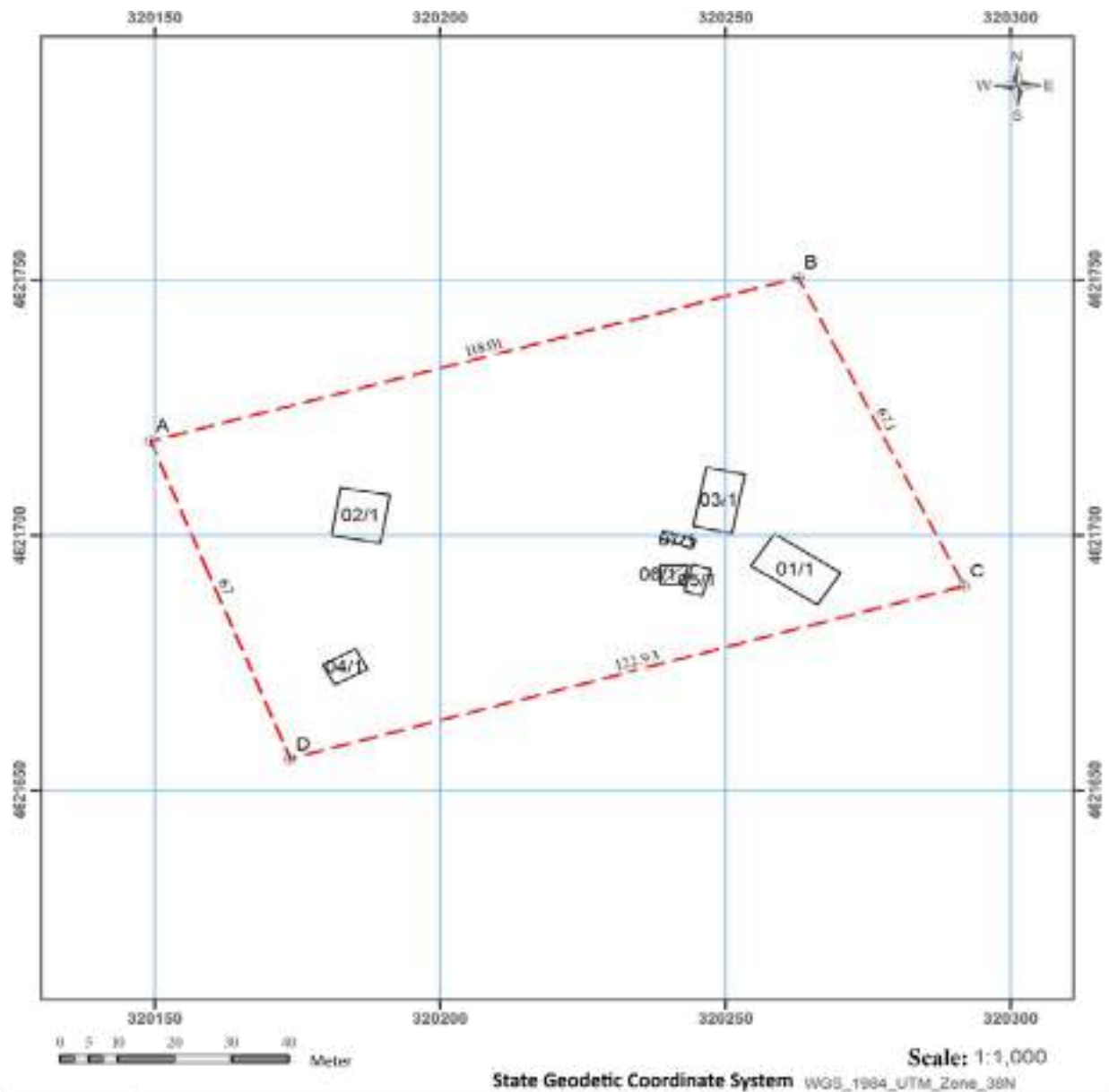
БИБЛИОГРАФИЯ:

1. Алхазишвили И., Газета «Дрозба», №191. Тбилиси 1879 (Груз.)
2. Барнавели Т., Об одной надписи из Абастумани, №5. «Муцниереба», Тбилиси 1969 (Груз.)
3. Батонишвили Вахушти, Описание царства Грузинского. Житие Картли. Текст восстановлен по всем основным рукописям С. Каухчишвили IV. Тбилиси 1973 (Груз.)
4. Беридзе В., Архитектура Самцхе. Тбилиси 1955 (Груз.)
5. Беридзе В., Архитектурные памятники Самцхе. Тбилиси 1975 (Груз.)
6. Бердзенишвили Д., Очерки исторической географии Грузии. Верхнее Картли – Тори, Джавахети. «Муцниереба», Тбилиси 1985 (Груз.)
7. Бердзенишвили Д., Немсадзе Т., Элизбарашвили И., Зазадзе Э., Размадзе К., Самцхе. Историко-архитектурный путеводитель. Программа национального культурного наследия: Сборник отчетов. Тбилиси 1998 (Груз. и англ.)
8. Бердзенишвили Д., Одзрхеви. Очерки. изд. «Самкали», Тбилиси 2006 (Груз.)
9. Бердзенишвили Деви. Полевые дневники Левана Мухелишвили. Очерки. Изд. «Самкали», Тбилиси 2006 (Груз.)
10. Бибилури Т., Заденгора. Энциклопедия «Грузия» (Груз.)
11. Бибилури Т., Одзрхэ (попытка локализации), (в соавторстве). Журнал «Дзеглис Мегобари», №3 (108). Тбилиси 1998 (Груз.)
12. Бибилури Т., Инвентаризация археологических памятников муниц. Борджоми I (Груз.)
13. Бочоридзе Г., Путешествие в Самцхе-Джавахети. Тбилиси 1992 (Груз.)
14. Некий месх (Иванэ Гварамдзе). Исторические материалы. газ. «Дрозба», №187. 1879. (Груз.)
15. Какабадзе С., Вопросы генезиса грузинской государственной. Исторический вестник I. 1924 (Груз.)
16. Лapidарные надписи I. Восточная и южная Грузия V-X вв. Составил и подготовил к изданию Н. Шоиашишвили. «Муцниереба», Тбилиси 1983 (Груз.)
17. Лапачи Ц., Мохевишвили Н., Сулаквелидзе Т., Пеикришвили З., Тайны ущелья Курцхана Журнал «Дзеглис Мегобари», №2. Тбилиси 1986 (Груз.)
18. Архивы Левана Мухелишвили. Национальный центр рукописей им. Акад. К. Кекелидзе (Груз.)

19. Ломоури Н., К вопросу о торговых путях Грузии. Труды института им. Ив. Джавахишвили, IV разд. I. Тбилиси 1958 (Груз.)
20. Макалатиа С., Месхет-Джавахеტი. Тбилиси 1938 (Груз.)
21. Обращение Картли. Список из Шатберди X века. «Муцниереба», Тбилиси 1979 (Груз.)
22. Мровели Леонти. Жизнь царей грузинских... Житие Картли. Текст установлен по всем основным рукописям С. Каухчишвили I. Тбилиси 1955 (Груз.)
23. Мровели Леонти. Летопись Картли. Житие Картли. Текст установлен по всем основным рукописям С. Каухчишвили I. Тбилиси 1955 (Груз.)
24. Орбелиани Папуна. История Картли. Изд. Эл. Цагареишвили. «Муцниереба», Тбилиси 1981 (Груз.)
25. Орбелиани Сулхан-Саба. Грузинский лексикон 1. Тбилиси 1966 (Груз.)
26. Международный центр христианских исследований при Православной церкви. По следам Андрея Первозданного. Тбилиси 2009 (Груз.)
27. Каталог эпиграфических памятников Национального музея Грузии. Составлен А. Бакрадзе и С. Болквадзе. 1953 (Груз.)
28. Словарь диалектной речи Грузии. Составил Александре Глonti. «Ганатлеба», Тбилиси 1974 (Груз.)
29. Самцхе. Историко-архитектурный путеводитель. Составители: Немсадзе Т., Бердзенишвили Д., Элизбарашвили И., Зазадзе Э., Размадзе К., Программа национального наследия. Сборник отчетов. Тбилиси 1998 (Груз.)
30. Силогава В. К прочтению и датировке надписи из Абастумани. XII научная сессия Института рукописей им. К. Кекелидзе. Тбилиси 1970 (Груз.)
31. Силогава В. Памятники грузинского права в лапидарных надписях Западной Грузии, «Мацне», N4. Тбилиси 1972 (Груз.)
32. Цискаришвили В. Эпиграфика Джавахети как исторический источник. Тбилиси 1959 (Груз.)
33. Джаба список илдирского эйалета 1694-1732 гг. Турецкий текст с грузинским переводом к изданию подготовила Цисана Абуладзе, исследование предоставил Михеил Сванидзе (Тур. Груз.)
34. Источники истории Грузии 16. Иностранные источники истории Грузии 10. «Муцниереба», 1979 (Груз.)
35. Шубитидзе В. Грузинские крепости, монастыри и церкви. Тбилиси 2012 (Груз.)
36. Чинчараули Ал. К этимологии «Одзрхэ» I. Тбилиси 1998 (Груз.)
37. Джавахишвили Ив. Экономическая история Грузии I. Тбилиси 1930 (Груз.)
38. Джавахишвили Ив. История грузинского народа. Сочинения в двенадцати томах. Издательство ТГУ. Тбилиси 1983 (Груз.)
39. Джикиа С. Большой список гурджистанского вилайетам III. Тбилиси 1958 (Груз.)
40. Бибилури Т., и др. Работы Заденгорского отряда (Месхет – Джавахетская экспедиция). ПАИ. 1984-1985. Тбилиси 1987.
41. Каландадзе К.С. Древнейшее поселение в Абастумани. ПАИ в 1972 году. Тбилиси 1973.
42. Пхакадзе Г.Г., Каландадзе К.С., Орджоникидзе А.З., Результаты работ Абастуманской экспедиции. ПАИ в 1980 году. Тбилиси 1982.
43. Такашвили Э. Археологические экскурсии, розыскания и заметки, в. II. Тифлис 1905.

рис. 1. Фото со спутника

Address:	Town Abastumani, Kurtskhana Valley, Monastic Complex	8000
Purpose:	Non-agricultural	
Legend: (•) Point — Fixed boundaries of the plot - - - - - Unfixed boundaries of the plot □ Easement Building-structure condition: Constructed, building number / number of floors Demolished / Ruins Under construction Underground Linear structure Point object of a linear structure Plot area		
Actual length of the linear structure:		meter
Planned length of the linear structure:		meter
Point object of the linear structure:		quant.
Authorized person for cadastral survey	Zurab Petriashvili 47001001297	
Interested Party:	Patriarchate of Georgia	
Date:	25.06.2017	
Note:		

რის. 2. Чертеж кадастрового планирования

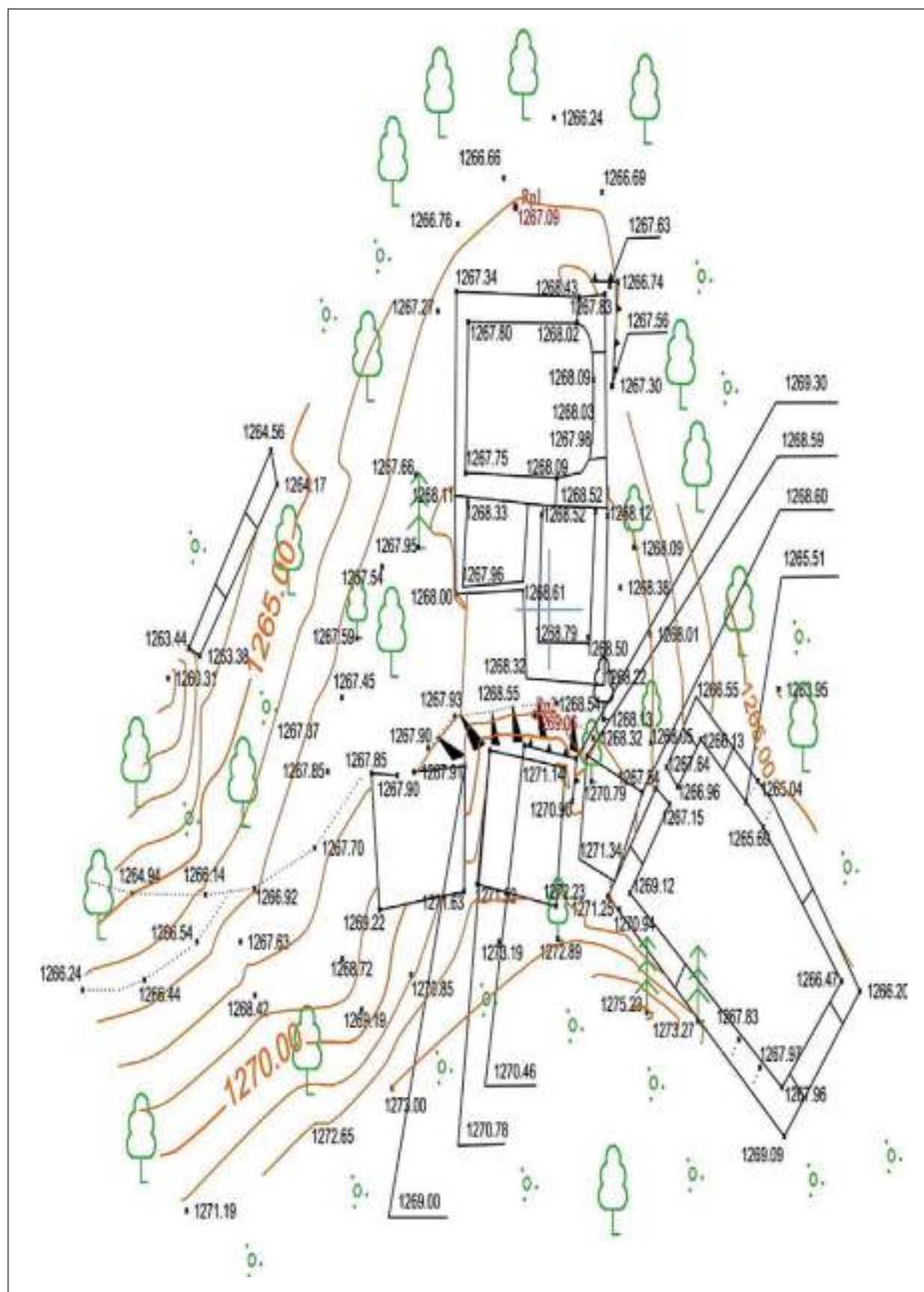

Рис. 3 топоплан

ОБЩИЕ ВИДЫ

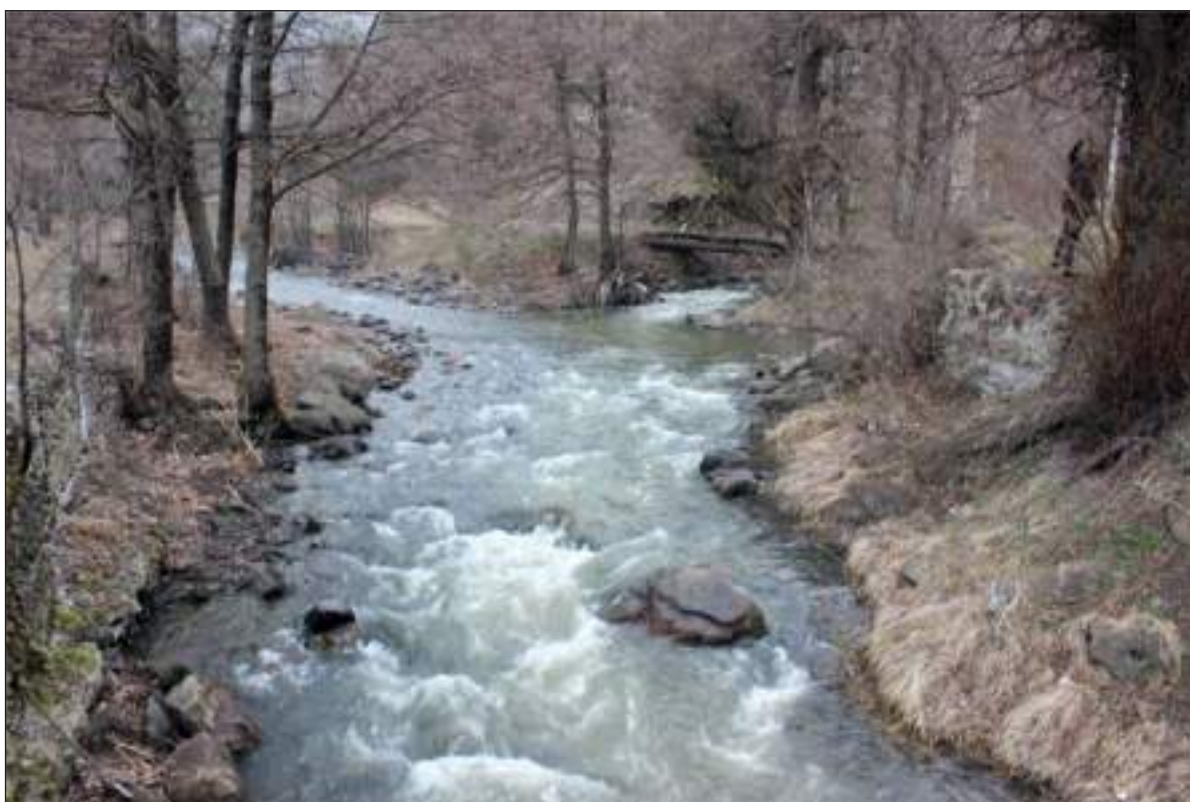

рис. 4-5. Слияние Оцхэ и Курцханисцкали

рис. 6. Въезд в Абастумани. XIX – XX вв. Фото Леона Капояна

рис. 7. Вид Абастумани XIX – XX вв. Фото Леона Капояна.

რის. 8. ობიი ვიდ პოსელკა აბასუმანი. 2019 ო. იული

რის. 9. რაბოიი პროცესი

*рис. 11-14. Восстановленная нами тропа
Каменные карьеры*

рис. 15. Западный берег Оцхэ у дороги Ахалцихе-Абастумани

რის. 16-21. I ტერრასა. კაენოლომნია და პერვიჩნაა ობრაბოტკა კამნეი

рис. 22,23. II терраса. Деревья, выросшие на строениях. Фото Т. Бибилиури

рис. 24. II терраса. Большое здание

*рис. 25-27.
Трехнефная
базилика*

რის. 28. Зальные церкви и родник. Вид со стороны N. Фото Т. Бибилури

ა)

ბ)

ვ)

რის. 29. Зальная церковь: а) Вид с N; б) с W; в) с SO. Фото Т. Бибилури

რის. 30. ა, ბ. Зальная церковь N, вход и ступень

а)

б)

в)

рис. 31. Зальная церковь (строение N VI). Интерьер, окна: а) О; б) W; в) N

рис. 32-34. Интерьер

а)

б)

в)

*рис. 35. Контрольный шурф в основании стены О: а) угол NO;
б) – в) центральная часть*

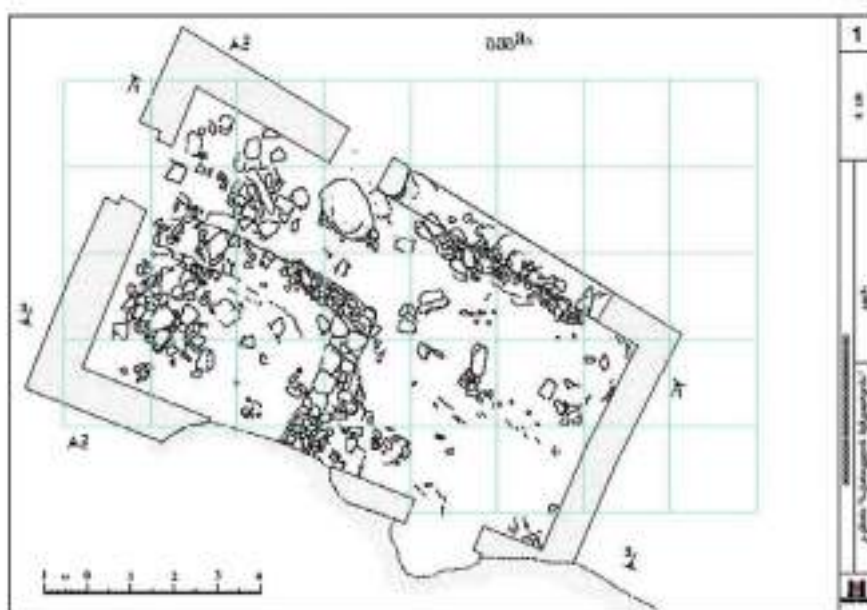

рис. 36-38. Контрольный шурф в основании угла NW стены N; угол NO;

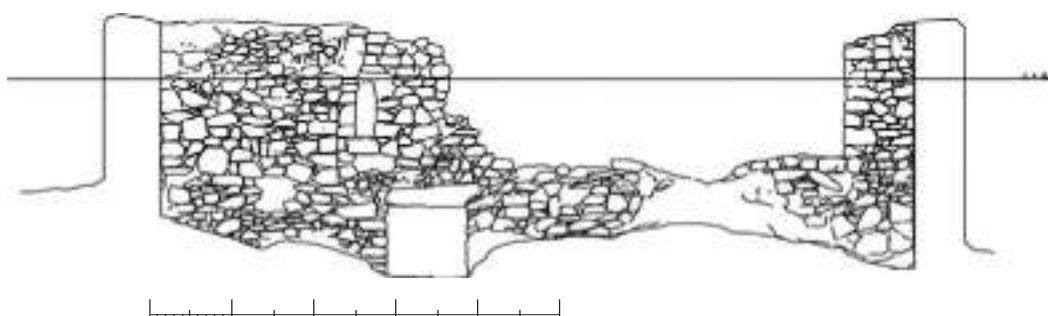

რის. 39. Путь между III и IV террасами.

ТРАПЕЗНАЯ

რის. 40. Трапезная. Вид сверху. План

რის. 41. Трапезная. Стена О. Срез 1:1

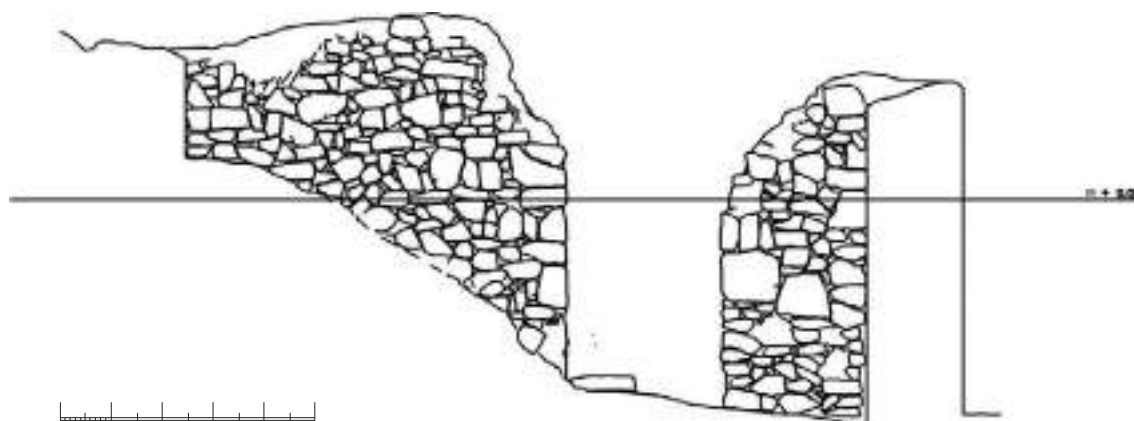

рис. 42. Трапезная. Стена W. Срез 1: 2

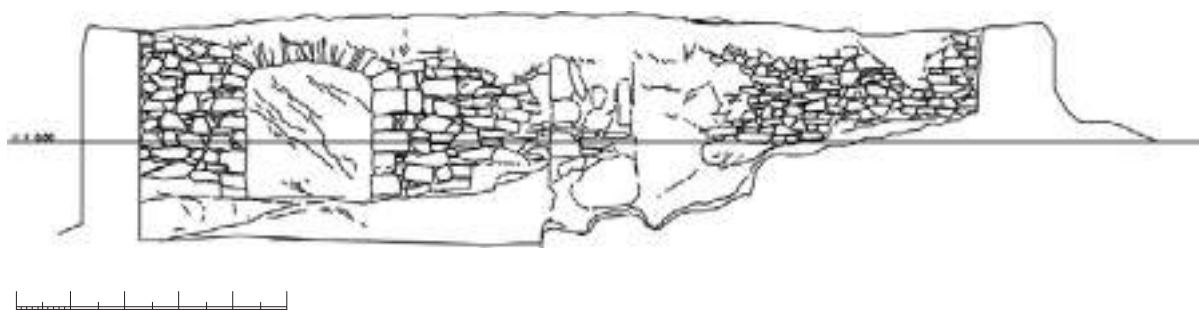

рис. 43. Трапезная. Стена S. Срез 1: 3

*рис. 44. Стена N снаружи
со стороны NOO.*

*рис. 45. Стена N снаружи
со стороны NW.*

რის. 46-48. ტრაპეზია დო ნაჩალა რაბოტ. ფოტო ტ. ბიბილური

რის. 49-51. ტრაპეზია. კამინ

*რის. 52,53. ვხოდ სო სტორონი W.
კამენნიე სტუპენი.*

რის. 54. სტროპილო დვერი N

рис. 55-60. Трапезная на различных этапах работ. Фото Т. Бибилури

*рис. 61,62. Трапезная после снятия растительного покрова и земли.
Фото Т. Бибилури*

рис. 63-65. Шурф. Угол NO

рис. 66, 67. Шурф. Угол NW

рис 68. Шурф.
Угол NW интерьера

ა)

ბ)

ვ)

рис. 69. Зальная церковь на скальном основании: а) Общий вид с N;
б) – в). Скелет человека под камнями

рис. 70-73. Родник с остатками настенной живописи

рис. 74-79. Зальная церковь с остатками настенной живописи

КАТАЛОГ ДВИЖИМЫХ ПАМЯТНИКОВ

а) Архитектурные-декоративные-строительные-инженерные

*Пол. Ном-20. Карниз. Размеры: 0,48 x 0,37 (обломан); h – 0,44; 0,33 м.
Обнаружен в интерьере зальной церкви (строение VI).*

Пол. Ном-1. Голова овна. Базальт либо местный скальный камень. Четко выражена форма ушей и рогов. Четыре овальных отверстия на лбу и боках. Размеры: Длина – 0,18; ширина с задней стороны – 0,18; от затылка до кончика морды – 0,19; зальная церковь (строение VI).

Пол. Ном-2. Шишка, из темно-коричневого камня. Длина – 0,22; шишка-0,17; дм. наверху-0,22; -0,25; глубина углубления-0,05; Толщина бордюра-0,06; высота-0,04 д. Зальная церковь (Строение VI).

Пол. Ном-3. Угольный камень. Известняк (?). длина-0,52; ширина-0,31; размеры внутреннего угла: – 0,12; 0,19; толщина-0,14 м. Зальная церковь (строение VI).

Пол. Ном-11. Архитектурная деталь. Местная скальная порода. Длина-0,2; высота-0,13; толщина-0,15. Малая зальная церковь (строение VI).

*Пол. Ном-6. Угольный камень. Длина-0,3; ширина-0,2; высота-0,22 м.
Зальная церковь (строение VI).*

*Пол. Ном-5. Конек. Местная скальная порода. длина-0,65; высота крыльев- 0,18;
0,19; толщина основания-0,24 Зальная церковь (строение VI).*

*Пол. Ном-7. Конек. Длина-0,47; без перекрытие-0,44; высота сторон-0,21 м.
N 1 зальная церковь (строение VI).*

*Пол. Ном-5,7. Соединение конька. Попытка реконструкции.
Малая зальная церковь (строение VI).*

*Пол. Ном-8. Черепичная ось. длина-0,35; ширина основания-0,16;
высота-0,1; – 0,12 м. Зальная церковь (строение VI).*

Пол. Ном-22. Осколок оси. длина-0,28; ширина основания-0,15; высота-0,1; – 0,12

*Пол. Ном-21. Обломок оси. Размеры: длина-0,56; ширина – 0,26; толщина -0,2 м.
Зальная церковь (строение VI).*

По. Ном-9. Осколок оси с черепицей. Размеры: длина-0,37; ширина основания-0,13; высота-0,1; высота конька -0,04; толщина оси-0,040,05; ширина бордюра-0,06. Зальная церковь (Строение VI).

Пол. Ном-14. Ось. Длина-0,37; ширина-0,31; толщина 0,055; ширина бордюра-0,08; высота-0,001 м. Зальная церковь (строение VI)

Пол. Ном-19. Часть пилястра. Высота-0,23; ширина-0,2; толщина у основания-0,13 м.

ЗАЛЬНАЯ ЦЕРКОВЬ (СТРОЕНИЕ VI).

Пол. Ном-18. Часть оси с черепицей. Длина-0,35; ширина-0,16; высота-0,1; -0,12 м. Зальная церковь (строение VI).

Пол. Ном-25. Часть черепичной оси. Малая зальная церковь (Строение VI).

Пол. Ном-10. Часть оси (?). Зальная церковь (строение VI).

Пол. Ном-12. Архитектурная деталь в форме усеченного равнобедренного треугольника. Высота-0,36; Ширина основания-0,26; у конца-0,16; толщина-0,16 м.

Пол. Ном-23. ось. длина-0,62; ширина-0,29; высота-0,2 м. Зальная церковь (строение VI).

*Пол. Ном -12. Архитектурная деталь (часть арки?).
длина-0,8; высота-0,34; толщина-0,15 м.*

ГЛИНЯНАЯ ПОСУДА, НАЙДЕННАЯ В ТРАПЕЗНОЙ

2020

11 დეკემბერი

#3

ARCHEOLOGIA
არქეოლოგია

არქეოლოგია

ევროპის უნივერსიტეტის
აკადემიკოს ა. აფაქიძის სახელობის არქეოლოგიის
ინსტიტუტის სამეცნიერო კვლევითი ჟურნალი

ოდრხის (აბასთუმნის) სამონასტრო კომპლექსი არქეოლოგიური კვლევის ანგარიში-2019

თემუხ ბიბიღუხი, ივანე ბიბიღუხი

*„ზემო ქართლი არა თუ შიდა ქართლი არს. ზემო ქართლი სამცხისა,
ესე იგი სამესხეთოსო ადგილნი არიან“*

*[თეიმურაზ ბატონიშვილი. დაწყებითგან ივერიისა, ესე იგი გეორგიისა,
რომელ არს სრულიად საქართველომსა]*

ოდრხის სამონასტრო კომპლექსი მდებარეობს ისტორიულ სამცხეში, მდინარეების ოცხი-სა და კურცხანისწყლის ხერთვისის ხელმარჯვნივ არსებულ მაღალ კლდოვან გორაზე (დაბა აბასთუმანი, ადიგენის მუნიციპალიტეტი, სამცხე-ჯავახეთის რეგიონი).

სამონასტრო კომპლექსის წინასწარული არქეოლოგიური კვლევა, სამომავლოდ (მომავალი წლიდან), მასში შემავალი ცალკეული ნაგებობების აღდგენის წინაპირობაა.

საკვლევი საკითხის აღწერა და ადიგენის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე არსებული სულიერი და ნივთიერი ობიექტების/ძეგლების ზოგადი მიმოხილვა.

„ოდრხის ხევი“, სამცხისა „...რომელ არს ზემო ქართლი“, და საზოგადოდ, საქართველოს ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი ისტორიულ-გეოგრაფიული რაიონია.

საკვლევი ტერიტორია ადამიანის მიერ ათვისებულია უძველესი დროიდან (აბასთუმნის ენეოლითური ხანის ნამოსახლარი) და ცხოვრება, სხვადასხვა ინტენსივობით, რიგ შემთხვევაში, ისევე როგორც საქართველოს არაერთ კუთხეში, გარკვეული დროითი ხარვეზებით, დღემდე გრძელდება.

ძალზედ მინიშნელოვანია კვლევა ონომასტიკური კუთხით. ოდრის ქვეყანა ყურადღებას იქცევს ძალზედ მეტყველი ტოპონიმებითა და ჰიდრონიმებით, რომლებიც თვალნათლივ მიუთითებენ ერთი მხრივ, ამ ისტორიულ-გეოგრაფიულ რეგიონში, უძველესი დროიდან ადამიანის სამეურნეო საქმიანობის მრავალფეროვნებასა და მრავალმხრივობაზე; მეორე მხრივ, სხვადასხვა ქართველური ნაკადების შეხვედრებსა და ურთიერთკავშირებზე; გე-

ოგრაფიულ სახელთა ერთი, სამწუხაროდ არც თუ მცირე ნაწილი, უცხო ეთნოკულტურების მოძალების სავალალო რეალობის ამსახველია. უძველესი დროიდან „ოდრხის ქვეყნის“ მნიშვნელობა განისაზღვრებოდა მისი უაღრესად ხელსაყრელი სტრატეგიული მდებარეობით, რამაც განაპირობა სხვადასხვა სახისა და მნიშვნელობის გზების სიმრავლე. მათი მეშვეობით ოდრხელები უკავშირდებოდნენ ჯავახეთსა და თორს, იმერეთს, გურია-აჭარას... სამცხეზე, კერძოდ კი ოდრხის ხევზე გადიოდა გვიანანტიკური ხანის რომაელი კარტოგრაფის კასტორიუსის რუკაზე დატანილი მნიშვნელოვანი სავაჭრო გზის მონაკვეთი; ხოლო აქ აღნიშნული პუნქტი, პროფ. ნ. ლომოურის მოსაზრებით, ოდრხეს უნდა წარმოადგენდეს 1958:108].

„ოდრხის ქვეყანა“ ადრეული ეტაპიდანვე ჩანს ჩართული ქართული სახელმწიფოს ჩამოყალიბებისა და შემდგომი ცხოვრების ბევრ მნიშვნელოვან მოვლენაში; ეს ვითარება, კარგად აისახა წერილობით ნარატიულ თუ დოკუმენტურ წყაროებში; საქართველოს უძველეს ქალაქებს შორის, ეროვნული საისტორიო ქრონიკები ასახელებენ ოდრხეს: „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, ადრეელინისტური ხანისათვის ქართლის სამეფოს ქალაქთა შორის ასახელებს ოდრხეს: „... სარკინე-ქალაქი, კასპი, ურბნისი და ოძრაჲ, და ციხენი მათნი: ციხჱ დიდი სარკინისაჲ, უფლისციხჱ კასპისა, ურბნისისა და ოძრაჲსაჲ“ [შატბერდის კრებული X საუკუნისა. 1979:320]; დროის თვალსაზრისით კიდევ უფრო სიღრმეში გადააქვს ოდრხის დაარსება ლეონტი მროველს: ქართლოსის ძემ მცხეთოსმა შუათანა ვაჟს ოძრჱოს მისცა ტერიტორია „ტასისკარიტგან ვიდრე ზღუამდე სპერისა, ქუეყანა კლდოვანი. ამაჲ ოძრჱოს აღაშენა ორნი ციხე-ქალაქნი: ოძრჱე და თუხარისი“ [ცხოვრება ქართუელთა მეფეთა ..., 1955:9,23-24].

ქალაქი ოძრჱე, მეფე ფარნავაზის მიერ საქართველოს ტერიტორიული მოწყობის დროიდან, დამოუკიდებელი საერისთავოს პოლიტიკური და სამხედრო-ადმინისტრაციული ცენტრია: ფარნავაზმა „მეექვსე გაგზავნა ოძრჱის ერისთავად, და მისცა ტასისკარიტგან ვიდრე არსიანთამდის, ნოსტის თავითგან ვიდრე ზღუამდის, რომელ არს სამცხე და აჭარა“ [ცხოვრება ქართუელთა მეფეთა ..., 1955:24].

ოდრხის საერისთავო რამდენიმე მაკრო და მიკრორაიონად იყოფა, რომელთაგან ჩვენთვის კვლევის ამ ეტაპზე საინტერესოა ოდრხის ხევი, კურცხანის ხეობა, ბენარა – ზადენგორა, უდე-არალი, ქვაბლიანის ხეობა. თითოეული მათგანი გამოირჩევა ძეგლების რაგვარობითა რაოდენობით.

სრული დარწმუნებით შეიძლება ითქვას, რომ აქ ჩატარებული საძიებო-კვლევითი საქმიანობა (არა მხოლოდ არქეოლოგიის მიმართულებით) ძალზედ ღირებული ინფორმაციის შემცველი სულიერი და ნივთიერი კულტურის ახალი ობიექტებით გაამდიდრებს ქართველოლოგიურ მეცნიერებას.

წერილობით წყაროებში აღწერილ რეალობას, ამტკიცებენ სხვადასხვა დროისა და დანიშნულების ნივთიერი კულტურის ობიექტები/ძეგლები, რომლებიც მრავლადაა შემორჩენილი საკვლევი მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე. თუმცა, უნდა ითქვას, რომ განსხვავებით ისტორიული სამცხე-ჯავახეთის რეგიონში შემავალი ახალქალაქის, ახალციხისა და ასპინძის რაიონებისაგან, ადიგენის მუნიციპალიტეტის ტერიტორია ნაკლებადაა შესწავლილი, როგორც არქეოლოგიური, ასევე ეთნოგრაფიული კუთხით.

ვითარებას კარგად ასახავს კულტურისა და ძეგლთა დაცვის (ამჟამად სპორტისაც) სამინისტროს მიერ ადიგენის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე არსებული ობიექტების ჩამონათვალი, რომელთაც ძეგლის სტატუსი მიენიჭათ 2006-2010 წწ. ამ, საკმაოდ ვრცელ ჩამონათვალში უპირატესად ვხვდებით საკულტო ნაგებობებს, მათ შორის XIX ს. მე-2 ნახ. დათარიღებულ მეჩეთებს და ორიოდ საფორთიფიკაციო კომპლექსს. სიის უდიდესი ნაწილი უჭირავს დაბა აბასთუმანში XIX ს. მე-2 ნახ. და XX ს. დასაწყისში აგებულ საერო შენობებს.

სამაგიეროდ, ამ სიაში ვერ მოხვდა კურცხანის ხეობაში არსებული ვერცერთი ობიექტი, მათ შორის X ს. დარბაზული ტიპის ეკლესიები, ბოდოკლდეზე არსებული ციხე, მრავალგზის

მოხსენიებული საისტორიო წყაროებში, სოფ. უდის მიდამოებში დაფიქსირებული ძვ. წ. IV-III ათასწლეულის ყორღანები და ხანდაკის შუა საუკუნეების ციხე-კოშკი...

სამცხე-ჯავახეთის ტერიტორიაზე დაფიქსირებულია, საქართველოს სინამდვილეში სრულიად უნიკალური მიწისქვეშა კომპლექსები – დარნები (დარანი), რომლებიც სულხან-საბა ორბელიანის განმარტებით არის „... სახლი მიწას ქვეშ ნაგები, გინა მიწა და კლდე შეთხრილი უჩინრად...“ [1991:197]. ქართულ ვიკიპედიაში ვკითხულობთ, რომ მესხეთ-ჯავახეთში დარნები მიკვლეულია ახალციხისა (ნასოფლარი დუმელია) და ასპინძის (ზ. თმოგვი, ბერთაყანა, ხიზაბავრა, აწკვიტა და ა.შ.) მუნიციპალიტეტებში. ადიგენის მუნიციპალიტეტი ნახსენები არაა; ვერც იქნებოდა, რადგან ამ რაიონში ამ სახის ძეგლების არათუ კვლევა, აღრიცხვაც არასდროს ჩატარებულა; თუმცა, დარნები სამცხის ამ კუთხეშიც ჩვეულებრივი მოვლენა იყო (თუნდაც. სოფ. ზემო ენთელში არსებული 1986 წელს შემთხვევით, მიწის სამუშაოებისას აღმოჩენილი დიდი და კეთილნაშენი დარანი რად ღირს).

ცალკე საკითხია ადიგენის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიის არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლის (უფრო ზუსტად – შეუსწავლელობის) საკითხი. თუ არ ჩავთვლით გასული საუკუნის 30-იან წწ. პროფ. ლევან (ლენკო) მუსხელიშვილის მიერ განხორციელებულ სადაზვერვო მარშრუტებს, რომელთა შედეგები ასახულია მის, დიდწილად გამოუქვეყნებელ დღიურებში, აგრეთვე 50 – 60-იან და 70-80-იან წწ. განხორციელებულ მცირე მოცულობის გათხრებს, რომელთაც ასევე უფრო დაზვერვითი ხასიათი ჰქონდათ, ისტორიული თვალსაზრისით უაღრესად საინტერესო რეგიონი, არქეოლოგიურად სრულიად შეუსწავლელია. მიუხედავად რაიონის ფაქტობრივი შეუსწავლელობისა, ყანობილის მთის ფერდობზე მიკვლეულ და გათხრილ იქნა ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის ძალზედ საყურადღებო ინფორმაციის შემცველი ნასახლარი [იხ. Каландадзе К.С. 1973; Пхакაძე Г.Г. და სხვ. 1982]; საინტერესო შედეგები დაფიქსირდა ზადენგორასა და მის მიდამოებში ჩატარებული მცირე მასშტაბის გათხრების დროს [Бибилюри Т. и др. 1987].

სრულიად შეუსწავლელია რაიონი ეთნოგრაფიული კუთხით. არადა, ამ ტერიტორიაზე საუკუნეების მანძილზე მომხდარა არაერთი მნიშვნელოვანი მოვლენა, რომელსაც თან სდევდა ავთოხთონი მოსახლეობის ურთიერთობა სხვადასხვა დროსა და ვითარებაში მოსულ ეთნოსებთან; ამ ხანგრძლივი და მრავალმხრივი (ხშირ შემთხვევაში ადგილობრივი მოსახლეობის მიმართ ძალადობრივი) ურთიერთობების შედეგები, აისახა მხარის მკვიდრთა თუ მოსულთა (უმეტესწილად, მართებული იქნებოდა – მომხდურთა) ცხოვრების სხვადასხვა მხარეზე (რელიგია, საყოფაცხოვრებო ლექსიკა, ტოპონიმები, ჰიდრონიმები, ხუროთმოძღვრება და ა.შ.).

აღნიშნულის თქმის საფუძველს გვაძლევს როგორც ნივთიერი კულტურის ცნობილი ძეგლები და ზემოთ ნახსენები კვლევების შედეგები, ასევე უმდიდრესი, ათასწლეულების წიაღიდან მომინარე (არალი, უდე, ზადენგორა, ზანავი, ლელოვანი, ბოდოკლდე, ყანობილი, დათვიეთი, თუთაჯვარი, მოხე, ოძრჯე-ოცხე, ალობილი, კურცხანა, ფხერო, ქიქინეთი, ურემა ქედი, ჩორჩანი, ხევაშენი, ქელა, ჭიხელი...); თუ შედარებით ახალი, თურქულენოვანი ეთნოსის მოძალების შედეგად გაჩენილი (ენთელი, ბენარა (თურქულად „ბელნარა“), აბასთუმანი, ადიგენი, ჩილდარი, ხათუნ ბეგლარი, ხათუნ-ყალა, ტამლარ კუცხარი...) ტოპონიმები და ჰიდრონიმები. ამ ლაკონურ სახელებში დამალულია ასწლოვანი, რიგ შემთხვევაში კი მრავალსაუკუნოვანი ისტორიის არც თუ მცირე დეტალები, რომელთა გამომზეურება მხოლოდ კომპლექსური და სისტემური სავლე გასვლებითა და შემდგომი თეორიული კვლევითაა შესაძლებელი.

ერთი კონკრეტული მაგალითი, ვახუშტი ბაგრატიონი, ოძრხის მდებარეობის განსაზღვრისას, იხსენიებს პანტოვანს, მდ. კურცხანის მარცხენა შენაკადს: „...ოცხისწყალს ერთვის ვაშლობს, პანტოვანის ხევი, გამოდინარე ფერსათისა, და მოდის ჩრდილო-დასავლეთს შუადან და აღმოსავლეთ-სამხრით“.

დღეისათვის მსგავსი სახელწოდების არა თუ მდინარე, ნაკადულიც არ იძებნება კურცხანისწყლისა და ოცხის აუზებში. სამაგიეროდ, 1982-85 წლებში, ზადენგორის დამოუკიდებელი

რაზმის (ხელ. თ. ბიბილური) მიერ, არაერთგზის დაფიქსირდა ჰიდრონიმი „ალმასური“, ვარიანტებით („ალმასოური“, „ალმასაური“). საინტერესოა, რომ ამ სახელწოდებით ცნობილია როგორც მდინარე (= ხევი, წყალი), ასევე ადგილი.

1931 წ. ლევან მუსხელიშვილმა დღიურში ჩაწერა „ალმანარეს ხეობა“ (ქართულად „ვაშლნარი“, ან „ვაშლოვანი“ (საჭირო განმარტება მოგვანოდა თურქოლოგმა ბატონმა მამუკა სარალიძემ, რისთვისაც მას წრფელ მადლობას მოვახსენებთ).

1985 წ. სამცხე-ჯავახეთის ისტორიული მუზეუმის სადაზვერვო ექსპედიციის მიერ დამოწმდა ჰიდრონიმი „ალმასური“. მეტი სიზუსტისათვის დავიმოწმებ ვრცელ ამონარიდს ხსენებული ანგარიშიდან: „მთავარი გზის გადასახვევიდან (იგულისხმება ახალციხე-აბასთუმნის გზა – თ.ბ.) მეთავე კილომეტრზე, ხე-ტყის დამამზადებელი პუნქტია გაშენებული. როგორც პუნქტის მთავარმა ოსტატმა იური დემეტრაძემ გვითხრა, კურცხანის ხეობის საექსპლოატაციო ტერიტორიას „ალამასური“ ჰქვია, რაც თურქულად „ვაშლის წყალს“ ნიშნავს. აქ არსებულ ყველა ნამოსახლარსა და სალოცავს, ადგილობრივი ხალხი (იგულისხმება, მკვიდრი, მესხი მოსახლეობა; ი. დემეტრაძე გვიანაა მოსული – თ.ბ.) ჩვეულებრივად „ალმასურს“ უწოდებს“ [ლაფაჩი ც., მოხევიშვილი ნ., სულაქველიძე თ., ფეიქრიშვილი ზ. 1986:54].

ვახუშტი ბაგრატიონის საენციკლოპედიო ნაშრომში დაცული ცნობისა და მხარის დღევანდელი მოსახლეობის ზეპირსიტყვიერებაში შემონახული სახელწოდების ურთიერთშეჯერებით, აგრეთვე, საქართველოს ამ კუთხის რელიეფის გათვალისწინებით, შემდეგი ვითარება გვესახება.

თავდაპირველად იყო „პანტოვანის ხევი“ (=წყალი, მსგავსად „ოცხისწყლისა“). გარკვეული დროიდან, სამხრეთ საქართველო, მათ შორის საკვლევი მიკროერთეულიც, მოექცა თურქულენოვანი სამყაროს ძლიერი გავლენის ქვეშ; მეტიც, ადგილ-ადგილ ხდებოდა ადგილობრივი მოსახლეობის თურქული მოდგმის თემებით იძულებით ჩანაცვლება. შედეგი მომხდურთა ხანგრძლივი „სტუმრობისა“ ერთობ სავალალოა – სხვა ბევრ უბედურებასთან ერთად, მრავალი გეოგრაფიული სახელი გადაკეთდა, ან პირდაპირ ითარგმნა ქართულიდან თურქულად (მარტო ოქროს ციხე – ალთუნყალას მაგალითი რად ღირს). იგივე ბედი ეწია პანტოვანის ხევსაც (=წყალს, მდინარეს), რომელიც იქცა „ალმა-სუდ“, ვარიანტი „ალმანარე“ (ვაშლის წყალი, მდინარე). ეს სახელი დამკვიდრა კიდეც; 1944 წელს, მუსლიმანური აღმსარებლობისა და ნაწილობრივ, საკუთრივ თურქული ეთნოსის წარმომადგენელთა გასახლების შემდეგ, სამცხე – ჯავახეთის ბევრ სოფელში ჩამოასახლეს ქართველობა სხვადასხვა რაიონიდან. ადიგენის რაიონში, ძირითადად მთიანი იმერეთიდან და ნაწილობრივ რაჭიდან. მათთვის „ალმასუ“, სრულიად ბუნებრივად აჟღერდა, როგორც „ალმასოური“, „ალმასაური“, ნაწარმოები „ალმასიდან“.

ამრიგად, მივიღეთ შემდეგი სურათი: იყო „პანტოვანის ხევი“ (ჰიდრონიმი დამოწმებულია ვახუშტი ბაგრატიონის მიერ XVIII საუკუნეში) – „ალმა-სუ“ (თურქულ ენაზე ნათარგმნი) – „ალმასაური“, ვარიანტებით (ახლად დასახლებული ქართველობა); ამასთან, როგორც ვნახეთ, შემორჩენილია ჰიდრონიმის თავდაპირველი მნიშვნელობაც („...იური დემეტრაძემ გვითხრა, კურცხანის ხეობის საექსპლოატაციო ტერიტორიას „ალამასური“, რაც თურქულად „ვაშლის წყალს“ ნიშნავს“).

ამ ერთ კონკრეტულ მაგალითზე ვრცელი საუბარი იმად დამჭირდა, რომ მეჩვენებინა, თუ რამდენადაა შეცვლილ-შერყვნილი ისტორიული ზემო ქართლის (და არა მხოლოდ) არაერთი ჰიდრონიმი თუ ტოპონიმი; რამდენად შრომატევადი და რთული სამუშაოა ჩასატარებელი, რათა მოძიებულ იქნას ისტორიული რეალობის ამსახველი ფაქტები, მაქსიმალურად მოხერხდეს საერთო მასიდან თავდაპირველი შრეების გამოყოფა. სწორედ ამ მძიმე ვითარებაზე მიუთითებდა აკად. ივანე ჯავახიშვილი: „...სახელები ხშირად ისეა დამახინჯებული, რომ უცბად ადამიანი დამახინჯებულის ნამდვილ სახეს ვერც კი მიჰხვდება“ [1930:128].

სრული დაბეჭდვით შეიძლება ითქვას, რომ დღეისათვის ადიგენის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიის დიდი ნაწილი მულტიდისციპლინარული კვლევების მიღმა დარჩენილი. ჩვენი

ექსპედიციის წინაშე გაცილებით მოკრძალებული, დროსა და სივრცეში შეზღუდული ამოცანა იდგა – ერთი კონკრეტული, მნიშვნელოვანი, თუმცა, საისტორიო ქრონიკებში არ მოხსენიებული და დღემდე გამოუკვლეველი სამონასტრო კომპლექსის, ორი ნაგებობის არქეოლოგიური კვლევა-მომზადება სარეაბილიტაციო პროექტისათვის.

განსახორციელებული სამუშაოების ეტაპების ჩამონათვალი და თანმიმდევრობა:

1. მოსამზადებელი სამუშაოები.

ა) წყაროთმცოდნეობითი და ისტორიოგრაფიული კვლევა. კვლევის ამ ეტაპზე, შეძლებისდაგვარად მაქსიმალურად შევისწავლეთ წერილობითი წყაროები (ქართული, სომხური, თურქული და რუსული საისტორიო ქრონიკები, სამართლის ძეგლები, ოფიციალური მიმოწერა, საგაზეთო წერილები, სხვადასხვა სახის სამეცნიერო თუ სამეცნიერო-პოპულარული ხასიათის პუბლიკაციები, ცალკეულ მკვლევართა დღიურები და სხვ. ვფიქრობ, ამ მიმართულებით ჯერ კიდევ არის სამუშაო.

ძეგლის სახელისა და ისტორიისათვის. საკვლევი კომპლექსი, უპირველეს ყოვლისა, იმით გამოირჩევა, რომ მის შესახებ საისტორიო წყაროებში არავითარი ცნობა არ მოიპოვება.

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთრის“ შედგენის დროს (1595 წ.), ისტორიული ოცხე და მიმდებარე სოფლები შედიოდა ახალციხის ლივის ოცხის ნაჰაიეში [ჯიქია ს. 1958:163 და შმდ.];

მოგვიანოდ, 1694-1732 წწ. „ჰილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარ“-ში კი, ოცხეს ნაჰაიე

გამოყოფილია ახალციხის ლივიდან და შექმნილია ახალი ადმინისტრაციული ერთეული – ოცხის ლივა [1979].

„გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“, აბასთუმნის მიდამოებში იხსენიება

„მონასტერი“, თუმცა მისი ზუსტი ადგილმდებარეობა არაა მითითებული; მოსახლეობაში, რომლის უმრავლესობა 1944 წლის შემდეგაა მოსული საქართველოს სხვადასხვა რაიონიდან (უპირატესად მთიანი იმერეთიდან), ცხადია, ასევე არაა შემორჩენილი კომპლექსის თავდაპირველი სახელი.

კვლევის ობიექტად შერჩეული სამონასტრო კომპლექსის შესახებ მოკლე ინფორმაცია დაცულია გაზეთ „დროებაში“ და კვლავ სახელის გარეშე: „იქ სადაც ოცხეს და [კ]ურცხანის მდინარეები შეერთვიან ერთმანეთს, მხარ-მარჯვნივ, ტყით შემოსილ მაღალ კლდიან გორაზე დგას ნახევრად მონგრეული ძველი ქართული მონასტერი“ [1879, N187; ვუთითებ პროფ. სერგი ჯიქიას ნაშრომის მიხედვით – ჯიქია ს. 1958:176].

განსვენებულმა მკვლევარმა ლევან მუსხელიშვილმა, 1931-1933 წწ., მიმოიხილა საკვლევი სამონასტრო კომპლექსი, რომელსაც დღიურებში დარეჯანის მონასტრად მოიხსენიებს [ლ. მუსხელიშვილის არქივი. საქართველოს აკად. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი; შდრ. დ. ბერძენიშვილი. 2006:206];

1984-86 წწ., ჩემთან საუბარში, ადგილობრივები აღნიშნულ კომპლექსს, ასევე დარეჯანის მონასტერს უწოდებდნენ. თუმცა, ვერ აკონკრეტებდნენ, რომელ დარეჯანს გულისხმობდნენ. 2019 წელს კი, ამ მონასტრის სახელი ვერავინ მითხრა. სახელწოდების გარეშე, „სამონასტრო კომპლექსად“ მოიხსენიებს აღნიშნულ ძეგლს, ისტ. მეცნ. დოქტ. დევი ბერძენიშვილი [ბერძენიშვილი დ. 2006:299, 309];

სამცხისადმი მიძღვნილ ისტორიულ-ხუროთმოძღვრულ გზამკვლევში, „ოცხისწყლისა და კურცხანას ხეობების შესაყართან მდებარე კომპლექსი... რუსუდანის მონასტრის“ სახელით მოიხსენიება [1998:202].

საინტერესოა, რომ ნახსენები გზამკვლევის ერთ-ერთი ავტორი, ან განსვენებული დევი ბერძენიშვილი, მომდევნო წლებში გამოქვეყნებულ ნაშრომებში საკვლევ მონასტერს სახე-

ლის გარეშე მოიხსენიებს [ბერძენიშვილი დ. 2006: 299, 309, 311]. მეტიც, ლევან მუსხელიშვილი-სადმი მიძღვნილ სტატიაში იგი წერდა, რომ მკვლევარი დარეჯანის მონასტერზე ასულა (ხაზი ჩემია – თ. ბ.). ამ შემთხვევაში, თუნდაც კომენტარის სახით არ ახსენებს რუსუდანის სახელს: ლევან მუსხელიშვილს „მაშინ (1931-1933 წწ. – თ.ბ.), უნახავს... ძველი თაღოვანი ხიდი და წყარო ამ ორი ხევის (იგულისხმება მდინარეები ოცხე და კურცხანა – თ.ბ.) შესაყარის მარჯვნივ, სადაც მან ძველი სამოსახლო ივარაუდა. ხიდიდან წყაროზე გამოვლილი ბილიკით მკვლევარი დარეჯანის მონასტერზე (ხაზი ჩემია – თ.ბ.) ასულა, სადაც უნახავს 6 დარბაზული ეკლესიის ნანგრევი, დიდი სატრაპეზოს შენობა და 9 სენაკი ბერებისათვის..." [ბერძენიშვილი დ. 2006: 367].

საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს სატენდერო მასალებში აღნიშნული სამონასტრო კომპლექსი იხსენიება, როგორც „წმიდა უბანი“, რომელიც „გურჯისტანის ვილაიეთის დავთრის“ მიხედვით, შედიოდა ახალციხის ლივის ოცხის ნაჰაიეში: 1. სოფ. ოცხის რაბათი წმინდა უბნითა და კურდღელათუბან (? – ს. ჭიქიას შენიშვნა) და ყანუბარ (? – ს. ჭიქიას შენიშვნა) სათესველებით [ჭიქია ს. 1958: 162].

„დავთრის“ პირველ გამომცემელსა და მკვლევარს, ან განსვენებულ აკად. სერგი ჭიქიას უჭირდა ნახსენები ტოპონიმის ზუსტი ლოკალიზება: „ოცხის რაბათთან წმინდა უბანი „იხსენიება; ძნელია გაირკვეს რას ნიშნავს ან სახელდობრ სად იყო ეს უბანი, რომელსაც შეიძლება ანანურწმინდა (?) რქმეოდა“ (ხაზი ჩემია – თ.ბ.) [იქვე. 166].

ამდენად, საკვლევი მონასტრის უპირობოდ გაიგივება ტოპონომ „წმიდა უბან“-თან, მაინცდამაინც დამატებული არ ჩანს.

„დავთარში“ იხსენიება სოფ. მონასტერი; არქივისეულ სიებშიც „Монастер-ი გვაქვს“ – 6 კომლიანი სოფელი, რომლის „მოსახლეობა დაბეგრული ყოფილა, მაგრამ თურქებს „მონასტერი“ საკუთარ სახელად მიაჩნდათ და თვით მონასტერს ან ამ ადგილს რა ერქვა, როგორც სხვაგან, აქაც დაწერილი არ არის“ [ჭიქია ს. 1958: 175]. აკად. სერგი ჭიქიას ადგილზე ჩაუწერია: „აბასთუმნის (იგულისხმება აბასთუმან სოფელი) პირდაპირ – მონასტერი, სათიბი ადგილია“ [ჭიქია ს. 1958: 175]. თუმცა, მკვლევარი იქვე უშვებს ვარაუდს, რომ „შესაძლებელია, აგრეთვე ეს იყოს ის მონასტერი, რომელზეც გაზეთი „დროება“ წერს: „იქ სადაც ოცხეს და [კ]ურცხანის მდინარეები შეერთვიან ერთმანეთს, მხარ-მარჯვნივ, ტყით შემოსილ მაღალ კლდიან გორაზე დგას ნახევრად მონგრეული ძველი ქართული მონასტერი“ [1879, N 187];

აკად. სერგი ჭიქიას ამ უკანასკნელ მოსაზრებას, ეთანხმება ისტ. მეც. დოქტ. დევი ბერძენიშვილი: „გურჯისტანის ვილაიეთის დიდ დავთარში“ ექვსკომლიანი მონასტერი „...აღმწერლებს საკუთარ სახელად მიუჩნევიათ (8,162). ესაა ზემოთ ხშირად ნახსენები მონასტერი კურცხანისა და ოცხისწყლის შესართავთან“ [ბერძენიშვილი დ. 2006:311].

ვფიქრობ, აკად. სერგი ჭიქიას პირველი ვარაუდი, „დავთრის“ „მონასტრის“ სოფ. აბასთუმნის მახლობლად მდებარეობის შესახებ უფრო მართებულია, რადგან 1. „დავთრის“ მიხედვით, მონასტერი მდებარეობს სწორედ სოფელ აბასთუმნის პირდაპირ; მონასტრის მიდამოები „სათიბი ადგილია“ [ჭიქია ს. 1958:175]. საკვლევი სამონასტრო კომპლექსი კი, მდებარეობს დაბა აბასთუმნის შესასვლელის სიახლოვეს, სოფ. აბასთუმნიდან დაახ. 2,5-3,0 კმ. დაშორებით; თანაც მონასტრის მიდამოებს, გამომდინარე მკვეთრად დამრეცი და კლდოვანი რელიეფიდან, აღმწერელი „სათიბ ადგილად“ ვერანაირად ვერ მოიხსენიებდა.

2006 წ. გამოქვეყნებულ სამცხე-ჯავახეთის ძეგლების სიაში ის სახელის გარეშე მოიხსენიება როგორც „სამონასტრო კომპლექსი“.

დღეისათვის, ჩვენს ხელთ არსებული მონაცემების გათვალისწინებით, შეიძლება ვთქვათ, რომ საკვლევი სამონასტრო კომპლექსის სახელწოდება უცნობია; თუ არ ჩავთვლით გვიანდელ რეალობას – (დარეჯანის მონასტერი), ან წყაროს მითითებების გარეშე სახელის („რუსუდანის მონასტერი“) გაჟღერებას.

ისტ. მეცნ. დოქტ. დევი ბერძენიშვილის მოსაზრებით, მეფე თამარის მიერ ბასიანში სა-

ომრად გაგზავნილი ჯარის მტერზე გამარჯვებისა და შინ უვნებლად დაბრუნებისათვის ლოცვა-ლიტანიობა „...ალბათ ოძრხესთან მდებარე მონასტერში ტარდებოდა, სადაც ბერ-მონაზონთა სენაკები მრავლად იყო“ [ბერძენიშვილი დ. 2006:309].

სრულად ვიზიარებ განსვენებული მკვლევარის მოცემულ თეზას. მართალია, ოძრხის სამონასტრო კომპლექსის შესახებ წერილობით წყაროებში პირდაპირი ჩვენება არაა, მაგრამ მკვლევარის მოსაზრების მართებულობაში ეჭვის შეტანის საფუძველი არ არსებობს. „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანი“-ს ავტორი გვაუწყებს: ვარძიიდან „...მეფე თამარ მოვიდა ოძრჯეს. და მოცალა ლოცვად და მარხვად. მუნ წინაშე მისსა თევდორე, ქართლისა კათალიკოზი, კაცი წმინდა და სახიერი, და მას თანა მრავალი ეპისკოპოსნი და მონაზონნი, ღმრთისა სათნონი, რომელთა თანა იყო იოანე შავთელი...და ევლოგი სალოსად წოდებული...“ [ცისკარიშვილი ვ. 1959:95]; ბასილი ეზოს მოძღვარი, აღნიშნულს უმატებს: „...იყვნეს მიმდემნი ღამისთევანი და ლიტანიობანი“ [ცისკარიშვილი ვ. 1959:136,18]. და იქვე, „...მეფისა თამარისა ოძრჯეს ყოფასა შინა იყვნეს რა მიმდევარნი ლოცვანი და ღამისთევანი ლაშქართა გამარჯვებისათვის...“ [1959:138,8]. ვფიქრობ, თამარის ისტორიკოსთა მიერ აღწერილი ვითარება (...ღამისთევანი და ლიტანიობანი... ლოცვანი და ღამისთევანი), სწორედამ რომ მონასტერში თუ იქნებოდა შესაძლებელი და მთავარია, სასურველი.

კვლევის ისტორია. ცხადია, განვლილი ასწლეულების განმავლობაში, მიზეზთა და მიზეზთა გამო, ძეგლი განიცდიდა არცთუ უმნიშვნელო ცვლილებებს. თუმცა, გამომდინარე იქიდან, რომ, კომპლექსზე არანაირი კვლევა არ განხორციელებულა (აქ არ ვგულისხმობ, ზემოთ ნახსენებ, უმთავრესად მიმოხილვითი ხასიათის ნაშრომებს) ამ ცვლილებათა შესახებ, ამ დროისათვის, დაბეჭდვით არაფრის თქმა არ შეიძლება. ვიზუალური დათვალიერებით, რაიმე სახის არქეოლოგიური ან სხვა სახის კვლევის კვალი არ ჩანს; იგივე ითქმის სარესტავრაციო-საკონსერვაციო სამუშაოების შესახებაც, თუ არ ჩავთვლით, სახელდახელოდ, ხის ლარტყებით დარბაზული ეკლესიის (ჩვენი ნუმერაციით VI ნაგებობა) სახურავის ჩრდილო ქანობის გამაგრებას.

თარიღის შესახებ. ოძრხის სამონასტრო კომპლექსი არაერთმა მკვლევარმა ნახა და გარკვეული მოსაზრებები გამოთქვა.

XX ს. დასაწყისში, არაუგვიანეს 1905 წ., კურცხანისა და ოცხის ხერთვისში აღმოჩნდა ორი ფილა, ძალზედ მნიშვნელოვანი ინფორმაციის შემცველი ლაპიდარული წარწერით, რომელიც არაერთგზის გახდა მსჯელობის საგანი. ტექსტი პირველად გამოაქვეყნა აკად. ექვთიმე თაყაიშვილმა [თაყაიშვილი ე. 1905, II: 63-66]. „ფილები ე. თაყაიშვილის ცნობით, აღმოჩნდა აბასთუმანთან, ეკლესიის ნანგრევების პირდაპირ, მდინარეების კურცხანისა და აბასთუმნისწყლის შესართავთან“ [შოშიაშვილი ნ. 1980:101]

ექვთიმე თაყაიშვილის შემდეგ, სხვადასხვა დროს, წარწერა შეისწავლეს და გამოსცეს პროფ. სარგის კაკაბაძემ, ვასილ ცისკარიშვილმა, ვალერი სილოგავამ, ნოდარ შოშიაშვილმა თეიმურაზ ბარნაველმა, დევი ბერძენიშვილმა.

აღნიშნული წარწერა მკვლევართა მიერ სხვადასხვაგვარაა დათარიღებული. აკად. ექვთიმე თაყაიშვილმა, ზოგიერთი პალეოგრაფიული ნიშნის მიხედვით, კონკრეტული თარიღის გარეშე, ის მიიჩნია „ძალიან ძველად“; სარგის კაკაბაძე, ნოდარ შოშიაშვილი და დევი ბერძენიშვილი ათარიღებდნენ VII-VIII სს. მიჯნით [კაკაბაძე ს. 1924:104,105; შოშიაშვილი ნ. 1980:36,37; ბერძენიშვილი დ. 2006:298,299]; თეიმურაზ ბარნაველი, წარწერის შექმნის თარიღად მიიჩნევდა ახ. VI საუკუნეს [ბარნაველი თ. 1969:138-141]. განსვენებულ მკვლევარს, ამ თარიღის საფუძველად მიაჩნდა ბიზანტიის იმპერატორ იუსტინიანეს I მოხსენიება წარწერაში: „...დუსტინიანე მეფესა ზე ჰყავ ღმერთმან განდიდებული ნათესავთა [შორის] (?) ბრძანებითა ღმრთივ დაცულსა მამფალისა არშუშა პატრიკიოზისა და ნებითა ღმრთისათა, ქავთარისა ერისთავისა ქრიზეპოლის ციხისთავობასა, მოწოდებულ ვიყავ და აღვმართევ პატიოსანი ჯვარი-წმინდისა ღმრთის-მშობლისა სახელსა (ზედა), სალოცველად ჩემდა ძმათა ჩემდა, მეოხებისათვის ყოვლისა სა-

ხელსა ზედა, სალოცველად ჩემდა ძმათა ჩემდა მეოხებისათვის ყოვლისა (?) ამის საწუთროდ-სა, და საუკუნოდ ავგ კხს (?) ლოცვასა მოიწესენებდეთ“ [ბარნაველი თ. 1969:141]; ყველაზე გვიანი დროით, X საუკუნით ათარიღებდა ვალერი სილოგავა [სილოგავა ვ. 1970].

ორიოდ სიტყვით ფილების აღმოჩენის ადგილის შესახებ. ერთი შეხედვით, კონკრეტულობასაა მოკლებული აკად. ექვთიმე თაყაიშვილის ცნობა იმის თაობაზე, რომ „ფილები... აღმოჩნდა აბასთუმანთან, ეკლესიის ნანგრევების პირდაპირ, მდინარეების კურცხანისა და აბასთუმნისწყლის შესართავთან“ [თაყაიშვილი ე. 1905, II:63].

ისტ. მეცნ. დოქ. დევი ბერძენიშვილის მოსაზრებით, ლაპიდარული ძეგლი „...კურცხანა – ოძრხის წყლის შესართავთან არსებული სამონასტრო კომპლექსიდან უნდა იყოს წამოღებული“ [ბერძენიშვილი დ. 2006:298,299]; ჩვენი ვარაუდით, აღნიშნული ქვაჯვარი აღმართული იყო სამონასტრო კომპლექსის პირდაპირ, მდ. ოცხის მარჯვენა ნაპირზე არსებულ კლდოვან მთაზე, სადაც შემორჩენილია დუღაბზე ტეხილი ქვით ნაშენი გაურკვეველი კომპლექსის ნაშთი. თითქოს ამაზე მიუთითებს აკად. ექვთიმე თაყაიშვილის ცნობაც: „ფილები...აღმოჩნდა აბასთუმანთან, ეკლესიის ნანგრევების პირდაპირ, მდინარეების კურცხანისა და აბასთუმნისწყლის შესართავთან“ [თაყაიშვილი ე. 1905, II:63]. ანუ, მონასტრის ტერიტორიაზე კი არა, არამედ, მის პირდაპირ. მონასტრის პირდაპირ კი, სწორედაც რომ ჩვენს მიერ ნახსენები მაღალი კლდოვანი გორაა. ეს უკანასკნელი გაცილებით მოსახერხებელი ადგილი იქნებოდა ქვაჯვარის აღსამართავად, რადგან ის ჩანს თითქმის ყველა მხრიდან.

1931-1933 წწ., ლევან მუსხელიშვილს, აბასთუმანში მკურნალობისას, „...უნახავს ძველი თაღოვანი ხიდი და წყარო ამ ორი ხევის (იგულისხმება მდინარეები კურცხანა და ოცხე – თ. ბ.) შესაყარის მარჯვნივ, სადაც მან ძველი სამოსახლო ივარაუდა (ამ, მეტად საყურადღებო მინიშნებას, ოდნავ მოგვიანებით, კიდევ დავუბრუნდები – თ.ბ.). ხიდიდან წყაროზე გამოვლილი ბილიკით მკვლევარი „დარეჯანის მონასტერზე ასულა, სადაც უნახავს 6 დარბაზული ეკლესიის ნანგრევი, დიდი სატრაპეზოს შენობა და 9 სენაკი ბერებისათვის...“ [ბერძენიშვილი დ. 2006:367].

ჩანს, რომ განსვენებულ მკვლევარს, საკმაოდ ყურადღებით და მაქსიმალურად სრულად (რამდენადაც ეს შესაძლებელი იყო გაუვალი ჯაგნარისა და შერეული ტყის პირობებში) დაუთვალა იერებია ნამონასტრალისა და მიმდებარე ტერიტორია.

1997 წ. სამონასტრო კომპლექსი ნაწილობრივ მოიხილა მკვლევართა ჯგუფმა; კერძოდ, მათ აღწერეს და განახორციელეს ჩვენს მიერ გამოყოფილ III ტერასაზე არსებული ნაგებობების გრაფიკული ფიქსაცია. თუმცა, ნაგებობების დახასიათებისას, დაუშვეს რამდენიმე უზუსტობა [ბერძენიშვილი დ., ნემსაძე თ., ელიზბარაშვილი ი., ზაზაძე ე., რაზმაძე კ. 1998]. ასევე, მხოლოდ თეორიული შტუდიებითა თუ უბრალოდ, ფაქტის კონსტატაციით შემოიფარგლებოდა ყველა იმ მკვლევართა საქმიანობა, ვინც შეეხო აღნიშნულ სამონასტრო კომპლექსს.

ვიდრე სრული კვლევა არ ჩატარებულა, სამონასტრო კომპლექსის საწყისი პერიოდის, ცალკეული ეტაპებისა და ქრონოლოგიური საზღვრების შესახებ, დაბეჭითებით ვერაფერს ვიტყვით. აქ, მხოლოდ მოვიტანთ სამეცნიერო პუბლიკაციებში გაჟღერებულ მოსაზრებებს.

ლევან მუსხელიშვილი თავის დღიურში, შემოიფარგლა ძალზედ ზოგადი ფრაზით და ოძრხის მონასტერი მიიჩნია – „დიდი სიძველის“ ძეგლად [ბერძენიშვილი დ. 2006:307]; ზემოთ დამოწმებულ, ავტორთა ჯგუფის მიერ მომზადებულ სამცხის ისტორიულ – ხუროთმოძღვრულ გზამკვლევში, მონასტრის ოთხი ეკლესია დათარიღებულია XIV-XV სს. [სამცხე. 1998:202].

ისტ. მეცნ. დოქტ. დევი ბერძენიშვილი, როგორც უკვე ვთქვი, სამონასტრო კომპლექსის საწყის პერიოდად VII-VIII სს. მიჯნას ვარაუდობს [ბერძენიშვილი დ. 2006:298,299]. მკვლევარი თავისი მოსაზრების საბუთად იხმობს ზემოთ ნახსენებ და მკვლევართა ნაწილის მიერ დროის სწორედ ამ მონაკვეთით დათარიღებულ ლაპიდარულ წარწერას, რომელიც მისი აზრით, „კურცხანა-ოძრხის წყლის შესართავთან არსებული სამონასტრო კომპლექსიდან უნდა იყოს წამოღებული“ [იქვე].

2006 წ. სამცხე-ჯავახეთის ძეგლების ნახსენებ სიაში, კამპლექსის თარიღად დასახელებულია განვითარებული შუა საუკუნეები.

ჯერჯერობით მაინც, სხვა რამ ხელჩასაჭიდი არგუმენტი, სამონასტრო კომპლექსის დართარღებისა არ გაგვაჩნია; თუმცა, ამ დიდი მასშტაბის კომპლექსის კვლევა, მხოლოდ საწყის ეტაპზეა და დარწმუნებული ვართ, რომ მთავარი აღმოჩენები ჯერ კიდევ წინაა. დღეისათვის, ჩვენს ხელთ არსებული ნივთიერი საბუთები, იძლევა იმის საშუალებას, რომ საკვლევი სამონასტრო კომპლექსის წარსულის ერთ-ერთი (ხაზს ვუსვამ – ერთ-ერთი) მონაკვეთი შესაძლოა დავათარილოთ, სწორედაც, რომ თამარის ეპოქითა და მომდევნო დროით.

ბ) ძეგლთან მისასვლელი გზის მოწყობა. სამონასტრო კომპლექსთან მისასვლელი რამდენიმე ბილიკიდან, ჩვენი იქ მისვლისას, ერთი მეტ-ნაკლებად მისაღები და ერთისაც მცირედი კვალი იყო შემორჩენილი. ამ ბილიკით (უფრო ზუსტი იქნება – ნაბილიკარით) სარგებლობა არა მარტო მოუხერხებელი, არამედ მომეტებული ხიფათის შემცველიც იყო. შესაბამისად, საველე სამუშაოების დაწყებამდე, გადაწყვიტეთ 381 (+,-2) მ. სიგრძისა და ხუთ მოსახვევიანი ნაბილიკარის აღდგენა-მოწესრიგება (სურ. 11-14);

გზის მოწყობის სამუშაოები მიმდინარეობდა წყაროთმცოდნეობითი და ისტორიო – გრაფიული კვლევის პარალელურად და ნაწილობრივ, მისი დასრულების შემდეგაც; მისი გამაგრება-გაფართოება ხორციელდებოდა საველე სამუშაოების კვალად – ამ მიზნით გამოყენებულ იქნა მოხსნილი მიწა, ღორღი და მცენარეული საფარი.

ჩატარებული სამუშაოს შემდეგ, ბილიკი არა მარტო საგრძნობლად გაგანიერდა, არამედ, სადაც ხელი მიგვიწვდა, დამცავი მოაჯირებიც გაკეთდა. თუმცა, სრული უსაფრთხოების მიზნით, საჭიროა (მეტიც – აუცილებელი) ამ სახის მოაჯირების საცალფეხო გზის თითქმის მთელ სიგრძეზე გაკეთება და საცალფეხო გზის ცალკეული მონაკვეთების გაგანიერება-გამაგრება.

მხოლოდ ამ, საკმაოდ შრომატევადი და მძიმე სამუშაოს შესრულების შემდეგ გახდა შესაძლებელი, ძეგლზე შრომის იარაღებისა და საჭირო ხელსაწყოების ატანა და რაც მთავარია, ექსპედიციის წევრების ყოველდღიური უსაფრთხო გადაადგილება (განსაკუთრებით ნაწვიმარზე).

საცალფეხო გზის აღდგენით, კიდევ ერთი საქმე გაკეთდა – რეალურად გამოჩნდა ისტორიულად მონასტერთან მისასვლელი გზებიდან ერთ-ერთის სრული კონფიგურაცია. ვიმედოვნებთ, სამომავლოდ კვლევის გაგრძელების შემთხვევაში, შეძლებისდაგვარად სრულად აღვადგინოთ, ჩვენს მიერ დავაფიქსირებული კიდევ ერთი ბილიკი.

ამ გარემოებაზე იმითომ ვამახვილებთ ყურადღებას, რომ ისეთი კომპონენტების გარეშე, როგორებიცაა გზის, სამშენებლო ქვის მოსაპოვებელ-დასამუშავებელი კარიერებისა და ა.შ., შესწავლის გარეშე, საკვლევ (და არა მარტო) ძეგლზე მსჯელობა ბოლომდე საფუძვლიანი ვერ იქნება.

გ) საკვლევი ტერიტორიის მწვანე საფარისაგან განმეხდა. სამონასტრო კომპლექსი და მიმდებარე ტერიტორია დაფარულია წიწვოვანი და ფოთლოვანი ხეებით, სხვადასხვა ჯიშის ბუჩქნარით, ბალახითა და ხავსის სქელი ფენით. ბიოსაფარი იმდენად ხშირია, რომ რიგ შემთხვევაში ჭირს გავლა; მეტიც, ამა თუ იმ ნაგებობის მეტ-ნაკლებად სრულად დანახვა. აქა-იქ, ხეები ამოსულია პირდაპირ ნაგებობის სახურავზე (სურ. 22,23); აღარაფერს ვამბობთ სხვადასხვა სახეობის ხავსზე, რომელსაც სქელი ფენით აქვს დაფარული თითქმის ყველა ქვა.

სრულფასოვანი საველე სამუშაოების დასაწყებად, აუცილებელი იყო ხე-ბუჩქნარის გამოხშირვა, რიგ შემთხვევაში სრულად გაკაფვა. ნაკაფი ხეები და ბუჩქნარი გამოვიყენეთ ისევ და ისევ, გზის გასაფართოებლად და გასამაგრებლად.

დ) საველე კვლევა. მოსამზადებელი სამუშაოების შემდეგ განხორციელდა: 1. ტერიტორიის გულდასმითი ვიზუალური შესწავლა; 2. ძეგლისა და მომდებარე ტერიტორიის ფოტოფიქსაცია; 3. აგეგმვა-დაკვალვა; 4. გადმოქცეული კედლებისა და ცალკეული ხუროთმოძღვრული დეტალ ების განმეხდა-ფიქსაცია; 5. ფენებისა და კვადრატების მიხედვით მონიშვნა.

GPS კოორდინატები და სიმაღლე ზღვის დონიდან. ერთის მხრივ, რთული რელიეფისა და სამონასტრო კომპლექსის ხელოვნურად ტერასებზე განაშენიანების გამო, და მეორეს მხრივ, განსჯისათვის მეტი მასალის მოპოვების მიზნით, მაქსიმალურად ბევრ წერტილში ავიღეთ GPS კოორდინატები და სხვა მონაცემები. აღნიშნული ინფორმაცია მოცემულია კონკრეტული ადგილის დახასიათებისას.

და კიდევ ერთი. ბატონი ნოდარ ყავლაშვილი, ტოპოგრაფიული აზომვის დროს იყენებდა ჯპს ნავიგატორს, ხოლო ჩვენ საველე სამუშაოების დროს სტანდარტულ ჯპს (Dacota-20). ამ ორი, სხვადასხვა ხელსაწყოთი გაზომილი სიმაღლეები განსხვავდებიან. წინამდებარე ანგარიშში, ისევე როგორც მომდევნო პუბლიკაციებშიც ვიყენებთ ჩვენს მიერ აღებულ მონაცემებს. საკვლევი კომპლექსი მდებარეობს მდინარეების ოცხისა და კურცხანის ხერთვისში, კურცხანის მარჯვენა ნაპირზე არსებული კლდოვანი მთის დამრეც კალთებზე ხელოვნურად შექმნილ ტერასებზე; შესაბამისად, სიმაღლეთა სხვაობა აქ თვალში საცემია – 1192 მეტრიდან (მთის ძირის უკიდურესი აღმოსავლეთი წერტილი, მდინარე ოცხის მარჯვენა ნაპირზე) და – 1209 (+, – 2) მ. (ასევე, მთის ძირი, N მხარე, მდ. კურცხანის მარჯვენა ნაპირი) და 1287 მეტრამდე (III ტერასის უმაღლესი წერტილი, N 2 დარბაზულ ეკლესიასთან).

დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ სიმაღლის თვალსაზრისით, ეს არაა ზღვარი. მომდევნო (IV, V და ...) ტერასები კიდევ უფრო მაღლა მდებარეობენ.

ტერასების ზოგადი დახასიათება. სამონასტრო კომპლექსის ამშენებლებს (თუ აქ არსებული თავდაპირველი დასახლების შემქმნელებს – ამაზე ვრცლად, სხვა დროს) ძალზედ დიდი მოცულობის სამუშაო განუხორციელებიათ – კლდის მკვეთრად დამრეც კალთებზე შეუქმნიათ სხვადასხვა სიგანისა და სიგრძის ტერასები, რომლებზეც აუგიათ როგორც საკულტო ნაგებობები, ასევე კელიები და სამონასტრო ცხოვრებისათვის აუცილებელი სხვა შენობები.

ერთი შეხედვითაც ჩანს, რომ საკმაოდ რთულ, კლდოვან რელიეფზე 5-6 (შემდგომი კვლევის შედეგად, შესაძლოა მათი რიცხვი გაიზარდოს) სხვადასხვა სიგრძის, სიგანისა და სიმაღლის ტერასების შექმნაზე დახარჯული შრომა, მთლად თანაბარზომიერი არ უნდა იყოს სამონასტრო კომპლექსში შემავალი ნაგებობების რაოდენობასა და მათ მასშტაბებთან.

მშენებლებს, ნაგებობების ასაგებად უპირატესად, გამოუყენებიათ ადგილობრივი კლდის ქვა, რომელსაც ერთის მხრივ, საგანგებოდ ამზადებდნენ ადგილობრივ კარიერებში, მეორეს მხრივ კი, სამშენებლო ქვა უხვად დარჩებოდათ კლდის მასივის ტერასებად მოჭრის პროცესში.

ისტორიული ოძრხის მიდამოებში დაფიქსირებული ქვის კარიერების მსგავსი სახელოსნოები 2016 წ. დავაფიქსირეთ ბორჯომის ხეობის ორ პუნქტში – ლიკანსა და ქვაბისხევში [ბიბილური თ. 2018:128,129,147,148].

საპირე და მოსართავად გამოყენებული ქვების ნაწილი უდავოდ მოტანილია (უნწის ქვა, ბაზალტი, შირიმი) და სხვ. ქვების ნაწილი კი, შესაძლოა, გაცილებით ადრეული ნაგებობების ნაშთებიდანაა აღებული.

კვლევის სანყის ეტაპზე გამოვყავით ოთხი ტერასა. სანყისი კოორდინატები ავიღეთ კურცხანის მარჯვენა ნაპირზე, მთის ძირში. N 41.727,62; O 04283939; H – 1209 (+, – 2) მ.

I ტერასა. ქვის კარიერი N1. N 41.727,20; O 04283862; H – 1217 (+, – 2) მ.; 2. მე-2

მოსახვევი. N 41.727,92; O 04283787; H – 1233 (+, – 2) მ.; 3. მე – 3 მოსახვევი. N 41.727,97; O 04283843; H – 1263 (+, – 2) მ.

მე-2 და მე-3 მოსახვევებს შორის სიმაღლეში სხვაობა საკმაოდ დიდია – 30 მ.; ეს, მით უფრო თვალში საცემია, რომ გზის აღნიშნული მონაკვეთი გაცილებით მოკლეა სხვებთან შედარებით.

ტერასა მდებარეობს მდ. კურცხანის მარჯვენა ნაპირიდან ათიოდ მეტრში. ტერასის სიგანე 3-4, ადგილ-ადგილ 5-6 მეტრია. ტერასა შეუქმნიათ საგანგებოდ კლდის ქვის მოსაჭრელად და დასამუშავებლად. აქ ხდებოდა კლდის მასივიდან სხვადასხვა ფორმისა და სიდიდის ქვის ბლოკების მოჭრა და პირველადი დამუშავება (სურ. 15-21).

II ტერასა. სიმაღლე ზ. დ. – 1233 (+, – 2) მ. ტერასის სიგანე – 20-32 მეტრამდე; აქაც და სხვა შემთხვევაშიც, ყურადღებას იქცევს სიმაღლეთა სხვაობა ტერასებს შორის: ქვედა დონესთან დაახლ. 15-16 მ.; ზედა დონესთან – 28-30 მ.;

ტერასის სიგრძის დადგენა კვლევის ამ ეტაპზე ვერ მოვახერხეთ. მიზეზი ორია: ა) ძალზედ ხშირი მწვანე საფარი, რომელიც ფაქტობრივად შეუძლებელს ხდის მეტ-ნაკლებად ზუსტი პარამეტრების დადგენას; ბ) რამდენიმე ადგილას ძალზედ მოუხერხებელი და სახიფათო მონაკვეთია, რომლებიც ასევე ართულებენ აზომვითი სამუშაოების განხორციელებას. ხეების, ბუჩქნარისა და ნეშომპალის საკმაოდ სქელი ფენის მოშორებისა და ნალვარელებისაგან ცალკეული მონაკვეთების განმედიის გაგარეშე I და II ტერასების შესწავლა პრაქტიკულად შეუძლებელია.

დიდი ნაგებობა. N 41.726,86; O 04283859; H – 1273 (+, – 2) მ.

სენაკი N 0. N 41.726,70; O 04283802; H – 1272 (+, – 2) მ. ფაქტობრივად, დიდი ნაგებობა და სენაკი N 0, ერთ დონეზე მდებარეობენ – სხვაობა – 1 მ.

დიდრონი ქვის კვადრებით ნაგები შენობა N1. მდებარეობს N1 სენაკის აღმოსავლეთით, მისგან 1.5-2.0 მ. დაშორებით. S კედლად ნაწილობრივ კლდის მასივია გამოყენებული. W კუთხე. N 41.726,77; O 04283810; H – 1272 (+, – 2) მ.; SO კუთხე. N 41.726,82; O 04283817; H – 1275 (+, – 2) მ.; SW კუთხე. N 41.726,75; O 04283813; H – 1275 (+, – 2) მ.; NO კუთხე. N 41.726,79; O 04283815; H – 1272 (+, – 2) მ.; ზედა ნაწილი, S მხრიდან. N 41.726,72; O 04283864; H – 1282 (+, – 2) მ.

III ტერასა. ტერასაზე, რომლის სიგრძე 176 (+, -5-6) მ., ნაგებობათა მთელი წყებაა: სამნავიანი ბაზილიკა (სურ. 25-27), სამი დარბაზული ეკლესია, მათგან ერთი, კლდოვანი მთის უკიდურეს O წერტილში მოხატულობის ფრაგმენტებითა და წყალგაყვანილობის სისტემის მონაკვეთით (სურ. 74-79). ეს უკანასკნელი აღმოაჩინეს ექსპედიციის წევრებმა ივანე ბიბილურმა და ნიკოლოზ ბერიძემ; ამავე ტერასაზეა წყარო (სურ. 70-73), სატრაპეზო (სურ. 40-62), ჯერჯერობით გაურკვევლი ნაგებობების ნაშთები და სათავდაცვო სისტემის ნაწილი.

აღნიშნული სათავდაცვო სისტემა კარგად ზღუდავს სამონასტრო კომპლექსს N და NNO მხრიდან; თუმცა, აღნიშნულ მონაკვეთზე, რელიეფიდან გამომდინარე, დამცავი კედელი აუგიათ III ტერასაზე. O მხარეს ბუნებრივი ზღუდეა, ვერტიკალური, ფრიალო კლდის სახით. სიმაღლეთა სხვაობა ქვედა დონესთან – 3-4 მ.;

სწორედ III ტერასაზე არსებული ნაგებობებიდან ორი – დარბაზული ეკლესია (ჩვენი საერთო ნუმერაციით ნაგებობა N VI) და სატრაპეზო წარმოადგენდა, ტექნიკური დავალების თანახმად, ჩვენი კვლევის ობიექტს.

დარბაზული ეკლესია (სურ. 29-38). GPS კოორდინატები: NW კუთხე – N 41,726.81; O 042,838.73; ზ/დ. – 1281; SW კუთხე – N 41,726,73; O 042,838.75. ზ/დ. – 1281. NO კუთხე – N 41,726,80 O 042,83880. ზ/დ. – 1282. SO კუთხე – N 41,726,73. O 042,83881. ზ/დ. – 1284. ტერასის დასაწყისში (ქვემო-დან, W მხრიდან) მდებარეობს მცირე ზომის დარბაზული ეკლესია, ნაგები უპირატესად ადგილობრივი კლდის ქვით. ეკლესია შემოსილი იყო საკმაოდ კარგად დამუშავებული ქვის სქელი ფილებით. პერანგის ცალკეული ნაწილები შემორჩენილია შენობის N კედლის ქვედა რიგებში. ეკლესიას ზღურბლიანი და ერთსაფეხურიანი შესასვლელი ჩრდილოეთიდან აქვს დატანილი (სურ. 30. ა,ბ); 3 სარკმლიდან ერთი დატანილია შენობის N კედლის აღმოსავლეთ ზედა კუთხეში, ხოლო ორიც ერთმანეთის საპირისპიროდ, O და W კედლების ასევე ზედა ნაწილში. სამივე სარკმელი თაღოვანია (სურ. 31. ა-გ);

ნაგებობის ზომები: გარე: სიგრძე – 5,94; სიმაღლე – 5,15 (+-0,1) მ. შიდა – სიგრძე – 5,485; სიგანე – 3,21; სიმაღლე – 4,83 მ. კედლების სისქე – 0,8; სარკმლების ზომები: N – სიმაღლე – 1,3; O – სიმაღლე – 0,75; W – სიმაღლე – 1,18; სიგანე – 0,61 მ.

ნაგებობა დაზიანებულია – თითქმის მთლიანადაა მონგრეული N კედელი; შემოცლილი აქვს საპირე ქვები და სახურავის ზედა ფენა (სურ. 28).

ნაგებობის პერანგის დიდი ნაწილი და სხვა არქიტექტურული დეტალები დავაფიქსირეთ როგორც ეკლესიის ინტერიერში, ასევე მის გარეთ N და W მხარეს. შესაძლოა, ქვების გარკვეული რაოდენობა ჩაგორებულია ქვედა ტერსაზე.

ბიოსაფარის მოხსნის შემდეგ, ნეშომპალისა და მიწისაგან გავწმინდეთ ეკლესიის N მხარის ცენტრალური და W მონაკვეთი; N კედლის სამხრეთი მონაკვეთი ხელუხლებლად დავტოვეთ, რადგან ძალისმიერი შეხებისას N კედლის დარჩენილი ნაწილისა და სახურავის N ქანობის ჩამონგრევის საფრთხე იზრდება.

ასევე ნაწილობრივ გავწმინდეთ S კედელიც; ნაწილობრივ იმიტომ, რომ ა) შურფების შევებით მივიღეთ ჩვენთვის და არქიტექტორებისათვის საჭირო ინფორმაცია; ბ) S კედლის სრულად გაშიშვლების შემთხვევაში, მკვეთრად გაიზრდებოდა კონსტრუქციულად საკმაოდ დასუსტებული შენობის დაზიანება-დანგრევის საფრთხე.

O კედელიც ნაგებია ტეხილი კლდის ქვით და შემოსილი იყო პერანგით, ამჟამად შემოძარცვულით. კედელი ნაშენია, წინასწარ, კლდეში ჩაჭრილ – მოსწორებულ ზოლზე; ზესაძირკვლის ქვები – გულდასმით და დიდი ხელოვნებით დამუშავებული კვადრები (სურ. 31).

ინტერიერი – საკურთხევლის ადგილი გამოყოფილია საკმაოდ მაღალი ოსტატობით დამუშავებული ქვის კვადრებით ნაგები პილასტრით (სურ. 32, 33). ინტერიერი გავწმინდეთ ნაწილობრივ, რადგან აბსიდის ნაწილში, არცთუ შორეულ წარსულში, მოუწყვიათ საკურთხევლის მაგვარი კონსტრუქცია, რომელშიც დასვენებულია ხატები და იყენებენ სანთლების დასანთებად (სურ. 34).

ვამჯობინეთ დროებით, სარესტავრაციო სამუშაოების დაწყებამდე, ხელი არ გვეხლო ადგილობრივთა მიერ მოწყობილი ამ კუთხისათვის. მოვერიდეთ ადგილობრივ მცხოვრებთა ცუდ-უბრალოდ გაღიზიანებას.

ეკლესიის ინტერიერში, ექსპედიციის წევრებმა (ი. ბიბილური, ნ. კობერიძე), იატაკის გაწმენდის დროს, დააფიქსირეს დიდი ალბათობით, წყალგაყვანილობის სისტემის მონაკვეთი. სამონასტრო კომპლექსის წყალგაყვანილობის სისტემის შესახებ, მომავალი საველე სეზონის დასრულების შემდეგ შეგვეძლება საგნობრივი საუბარი.

ეკლესიის ოთხივე კუთხეში ამოვიღეთ საცდელი შურფები. მათგან ორი – O კედლის გარეთ. სრულად დადასტურდა წინასწარული ვარაუდი იმის თაობაზე, რომ მშენებლებმა ნაგებობის საფუძვლად კლდე გამოიყენეს.

NW ამოღებულ შურფში დავაფიქსირეთ კედლის შესამკობი ქვის ჰორელიეფები გირჩი და ვერძის თავის ქანდაკება, რომლებიც გვერდიგვერდ, საგანგებოდ იყო დამარხული.

ტაძრების შემკობა ვერძისა და გირჩის ჰორელიეფებით ლიხაურის XIV ს. ეკლესიის სა-მრეკლო, აშენებული 1422 წ.

ნაგებობის ორკალთიანი და საბურველ მოხსნილი სახურავი, ამჟამად დაფარულია ხავსისა და ბალახის სქელი ფენით (სურ. 28, 29-გ). სახურავის სამხრეთი კალთის SO მონაკვეთზე უნესრიგოდ აწყვია სხვადასხვა მოყვანილობისა და დანიშნულების ქვები (სურ. 29-გ).

ეკლესიის W მხარეს არსებული ქვები სათითაოდ გადავარჩიეთ და შემდეგ დავაბრუნეთ უკან, რათა ხანგრძლივი და მკაცრი ზამთრის პირობებში დამატებითი სირთულეები არ შეგვექმნა ნაგებობისათვის.

გადარჩევის პროცესში, მოხერხდა რამდენიმე ათეული პროფილირებული ქვისა და არქიტექტურული დეტალის გამორჩევა, რომელთა ილუსტრირებული კატალოგი ერთვის ანგარიშს საზოგადოდ, საკმაოდ უცნაურ სურათს ვხედავთ. ერთის მხრივ, სამონასტრო კომპლექსში შემავალი ყველა ნაგებობა დაზიანებულ-დანგრეული, პერანგ და სახურავის საბურველ შემოცლილია; მეორეს მხრივ, ქვების ნაწილი, მათ შორის არქიტექტურული ელემენტები, რამდენიმე ადგილას თითქოსდა საგანგებოდაა დანაწობილი. სამნავიანი ბაზილიკის და სხვა დანარჩენი ეკლესიებისათვის საკმარისი საპირე ქვები და ლორფინები (გნებავთ მათი ნაწილები) ნამო-

ნასტრალის ტერიტორიაზე არ ჩანს. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ქვების ნაწილი დროთა განმავლობაში მოექცა მიწის ქვეშ, ნაწილიც ჩაგორდა ქვედა ტერასაზე. სხვა ლოგიკურ ახსნას ვერ ვპოულობთ. თუ ეს ასე არაა, რისთვის დაჭირდათ და სად წაიღეს ამ რაოდენობის საპირე ქვა?

მონასტრის ახლო-მახლო, რაიმე, მეტნაკლებად ღირებული შენობა არ დგას, რომლის საჭიროებისათვის სამონასტრო კომპლექსიდან აღებულ ქვებს ძალზედ მოუხერხებელი და რთული გზით ქვემოთ ჩაიტანდნენ.

„სამცხის ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევის შემდგენლები, განსახილველი ეკლესიის შესახებ წერენ, რომ „N2 ეკლესიაში საძვალე იყო გამართული“ [სამცხე. 1998:202]. უდავოდ რაღაც შეცდომაა...

შენობის S მხარეს მიწისა და სამშენებლო ნარჩენების ნაწილობრივი მოხსნის შემდეგ, კარგად გამოჩნდა რომ III და IV ტერასები ერთმანეთს უკავშირდებოდნენ საკმაოდ განიერი გზით (სურ. 39).

სატრაპეზო (სურ. 40-62). GPS კოორდინატები: NW კუთხე – N41,726.77. O 04283894; სიმაღლე – 1279 მ.; NO კუთხე – N 41.726,96. O 04283899; სიმაღლე – 1276 მ.; SO კუთხე – N 41.726,60. O 04283901; სიმაღლე – 1276 მ.

სამონასტრო კომპლექსში შემავალი ნაგებობებიდან, სიდიდით გამოირჩევა სატრაპეზო დარბაზი. ნაგებობა ასიმეტრიულია. ზომები: ა) გარე სიგრძე N კედლის – 14.2; სიგანე-8.0; სიმაღლე (შემორჩენილი) – 2.9 მ. კედლის სიმაღლეზე გარედან მიწის ფენა ახდენს გავლენას – შურფების ამოღებისას, მიწის ფენის მოხსნის შემდეგ, კედლის სიმაღლემ შეადგინა 3.15-3.25 მ.; ბ) შიდა: სიგრძე N კედლის – 11,92; S კედლის – 11,43; სიგანე – W კედლის – 7.2; O კედლის – 5.2; სიმაღლე – N კედლის – 4.0 მ.; კედლების სისქე მერყობს – 0.77 – 0.9 მ-დე.

ნაგებობას ორი კარი ჰქონდა დატანილი – W და N მხრიდან. დასავლეთის კარების სიგანე – 1.55; დასავლეთის მხრიდან სატრაპეზოში შემსვლელს უნდა ჩაეარა ოთხ საფეხურიანი კიბე რომელიც მოწყობილი იყო ადგილობრივი კლდის ქვის თხელი და საშუალო სისქის, მოგრძო ფილებით (სურ. 52,53). იმგვარადვე იყო მოწყობილი შესასვლელი N1 (ნაგ. VI) სამნავიან ბაზილიკაში; ჩრდილო კარი, რომელსაც ჰქონდა ადგილობრივი კლდის ქვისაგან გამოჭრილი თავხე (სიგრძე-1.4; სიმაღლე-0.32; სიგანე-0.45 მ.). კარების სიმაღლე – 1,4 მ. (სურ. 54).

სატრაპეზოს შიდა მხრიდან, O – W გრძივ ღერძზე მიუყვება 2.8 მ. სიგანის ტერასა (სურ. 40,55), რომლის SO კუთხეში გაუმართავთ დიდი ზომის სათავსი, ტექნიკური დავალების თანახმად, მაცივრად მიჩნეული; თუმცა, გამომდინარე მისი ისეთი კონსტრუქციული ელემენტიდან, როგორიცაა გამწოვი, რომელიც ერთდროულად საჭაეროსა და საკვამურის დანიშნულებას ასრულებდა, ჩვენი ვარაუდით, ბუხარი უნდა ყოფილიყო, რომელიც ნაწილობრივ კლდეშია გამოკვეთილი. ბუხრის ზომები: სიმაღლე ძირიდან საკვამურამდე – 4,0; სიგანე (შიდა) – 3.0; სიღრმე-2.4 მ. (სურ. 49-51).

სატრაპეზოს ინტერიერში სხვადასხვა სახის სამუშაოები იყო ჩასატარებელი: 1. ბიოსაფარის მოშორება, რაზეც ზემოთ უკვე ვთქვი; 2. ნეშომპალის საკმაოდ სქელი ფენის (0,5-08 მ.) მოხსნა; 3. მიწისა და ღორღის (სამშენებლო ნარჩენები, წარმოშობილი ნგრევის შედეგად) 0.7-0.9, რიგ შემთხვევაში – 1.0 – 1.2 მ. სისქის ფენის აღება; 4. სატრაპეზოს ინტერიერის ორ კუთხეში (NW, NO) საკონტროლო შურფების ამოღება; 5. ინტერიერში, შენობის ნგრევის შედეგად წარმოშობილი სამშენებლო ქვების გროვის შესწავლა და არქიტექტურული დეტალების გამორჩევა (სურ. 55-60).

სატრაპეზო, ისევე როგორც კომპლექსში შემავალი ნაგებობების აბსოლუტური უმრავლესობა, აგებულია წინასწარ მოსწორებულ-მოშანდაკებულ კლდოვან ზედაპირზე. ყოველგვარი დამატებითი კითხვებისა და ყოვლად უსარგებლო ვარაუდების თავიდან ასაცილებლად, სატრაპეზოს ოთხ სხვადასხვა ადგილას ამოვიღეთ საცდელი შურფები (სურ. 63-69). ცხადია, ჩვენი

ვარაუდი დადასტურდა – სატრაპეზო, ისე როგორც კომპლექსში შემავალი შენობების უმეტესობა, აგებულია წინასწარ მოსწორებულ-მოშანდაკებულ კლდოვან ზედაპირზე.

ქვების შესწავლა ადგილზევე განვახორციელეთ, რადგან მათი გადაადგილებისა და თუნდაც დროებით დასაწყობებისათვის საჭირო ტერიტორია იქვე ახლო-მახლო არ არის. ერთადერთი ადგილი, სადაც შეიძლებოდა აღნიშნული ქვების დაწყობა, სამნავიანი ბაზილიკის ტერიტორიაა.

ამ აზრისაგან თავი შევიკავეთ, რადგან ნეძვის სამონასტრო კომპლექსის შემთხვევა ცუდ პრეცედენტად დარჩა – მოსახლეობას, ფაქტობრივად, გზა გადაუკეტეთ, კვლევის გაგრძელება კი, ჩვენგან და საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოსაგან დამოუკიდებელი მიზეზების გამო ვეღარ გავაგრძელეთ...

სატრაპეზოს შიდა სივრცის ორად გამყოფი ტერასის აღმოსავლეთი მხარე სრულად გავწმინდეთ; რაც შეეხება მის დასავლეთ ნაწილს, აქ აქტიური განმედიოთი სამუშაო არ ჩავატარებია. მიზეზი ისევ და ისევ ნაგებობის, ამჯერად, S კედლის მოცემული მონაკვეთის ძლიერი დაზიანებაა.

სატრაპეზოს განმედიის პროცესში ერთი საინტერესო დეტალი დაფიქსირდა – თიხის ქურჭლის უმეტესობა აღმოჩენილ იქნა ბუხრის წინ ან მის უშუალო სიახლოვეს. სამონასტრო კომპლექსის III ტერასაზე, დარბაზულ ეკლესიასა და სატრაპეზოს შუაში ორი ნაგებობაა – ეკლესია და წყარო. მართალია, მათი კვლევა არ შედიოდა ჩვენს 2019 წ. სამუშაო გეგმაში, მაგრამ საჭიროდ ვთვლით მოკლედ მიმოვიხილო ისინი.

დარბაზული ეკლესია N2 (სურ. 28,69). GPS კოორდინატები: NW კუთხე – N41,726.80. O 04283879; სიმაღლე – 1282 მ.; SO კუთხე – N 41.726,78. O 04283887; სიმაღლე – 1283 მ. სიმაღლე აღებულია კლდის „პოსტამენტის“ ძირიდან.

დარბაზული ეკლესიის აღმოსავლეთით, მისგან 1.2-1.3 დაშორებით, მდებარეობს მე-2 ეკლესია (ჩვენი ნუმერაციით – VII ნაგებობა), რომელიც აუგიათ კლდის წინასწარ შემზადებულ მაღალ ბაქანზე. აქ არაფერი განსაკუთრებულად აღსანიშნავი არ იქნებოდა, რომ არა ერთი გარემოება – ზემოთ განხილული N1 დარბაზული ეკლესიისა (ჩვენი ნუმერაციით – VI ნაგებობა) და წყაროსათვის შექმნილი ნაგებობისათვის, რომელთა შორისაც მდებარეობს მე-2 ეკლესია, საგანგებოდ მოუსწორებიათ კლდოვანი ქანები და ისინი ჩაუდგამთ ნიველირებულ ფართობზე;

განსახილველი ეკლესიის საფუძვლად კი, გამოუყენებიათ, ასევე საგანგებოდ მომზადებული კლდის შემალვებული მასივი.

მისი გარე პერიმეტრის განმედიისას, კლდის ძირში, მუშები წააწყდნენ ადამიანის უწესრიგოდ განლაგებულ ძვლებს, რომელსაც ზემოდან ნაწილობრივ ფარავდა ნაგებობის დიდრონი ქვები. ისეთი შთაბეჭდილება დაგვრჩა, რომ ადამიანი დაიღუპა შენობის ნგრევის შედეგად.

წყარო. აღმოსავლეთიდან, მე-2 ეკლესიის (N7) მომიჯნავე ნაგებობა წყაროსთვისაა გასკუთვნილი (სურ. 70-73). თალისებრი მოყვანილობის შენობის სამხრეთ და ნაწილობრივ აღმოსავლეთ კედლებად გამოყენებულია ბუნებრივი კლდის მასივი. მარცხენა, ქვედა კიდეში დავაფიქსირეთ თიხის მილი, დიდი ალბათობით, იმ წყალგაყვანილობის ნაწილი, რომლითაც სამონასტრო კომპლექსი მარაგდებოდა სასმელი წყლით.

აღნიშნული წყალგაყვანილობის უკიდურეს აღმოსავლეთ მონაკვეთს, ექსპედიციის წევრებმა ივანე ბიბილურმა, ნიკა ბერიძემ და ნოდარ კობერიძემ, მიაკვლიეს ფრესკებიანი დარბაზული ეკლესიის იატაკის ქვეშ მოწყობილ სასარდაფო ნაწილში (სურ. 74-79). ვიმედოვნებთ, რომ კვლევის გაგრძელების შემთხვევაში, შესაძლებელი იქნება ამ საკმაოდ საინტერესო საინჟინრო-ჰიდროლოგიური სისტემის კიდევ რამდენიმე მონაკვეთისა და განშტოების შესწავლა.

სამივე ეს ნაგებობა (ორი ეკლესია და წყარო), ისევე როგორც სატრაპეზო, ერთმანეთის მიყოლებით, მიჯრით აუშენებიათ.

ნაგებობის ინტერიერის მწვანე საფარისა და ნეშომპალა-ლორდიანი მიწის ამოღებისას, მუშები წყალგაყვანილობის მილის დონეზე ოდნავ მაღლა წააწყდნენ ადამიანის ჩონჩხს. ნეშოტი იმდენად არაბუნებრივ მდგომარეობაში იყო, რომ უდავოდ აქ რაიმე რიტუალზე საუბარი ზედმეტია. ყველა ნიშნით, პიროვნება დაღუპული ჩანს ნაგებობის ნგრევის შედეგად – სხეულის ნაწილები აშკარად გადმოვარდნილი ორი ქვა ეგდო (სურ. 69-გ). ადამიანის ჩონჩხები და ცალკეული ნაწილები ფიქსირდებოდა სამონასტრო კომპლექსის ცენტრალური და მომდევნო, ზედა ტერასის ცალკეულ მონაკვეთებზე; რამდენიმე ინდივიდის ნაშთი, ჩვენს მისვლამდე, შეუგროვებია მამა იობს სამნავიანი ბაზილიკის ერთ ერთ მონაკვეთზე.

მსგავსი ვითარება შეიძლება მხოლოდ მოულოდნელ ნგრევის შედეგად შექმნილიყო. თუ რამ გამოიწვია ასეთი მძიმე შედეგების მომტანი ნგრევა-დაზიანება, კვლევის ამ ეტაპზე ამის თქმა შეუძლებელია. ერთი დანამდვილებით შემიძლიავთქვა – ნამოსტრალის ტერიტორიის იმ მონაკვეთებზე, რომლებიც ჩვენ გავწმინდეთ ან გულდასმით დავათვალიერეთ, ხანძრის რაიმე კვალი არ დაგვიფიქსირებია. ვიმედოვნებთ, რომ ცენტრალურ ტერასაზე არსებულ სამნავიანი ბაზილიკის, N2 და N3 დარბაზულ ეკლესიების, წყაროსა და რაც მთავარია, საფორთიფიკაციო სისტემის მონაკვეთების სრული შესწავლის საშუალება მოგვეცემა მომავალ წელს.

დასკვნის მაგიერ

„შუა საუკუნეთა ქალაქ ოძრხისგან, ძველ ციხეთა ნანგრევების გარდა დღემდის აღარაფერს მოუღწევია... საგანგებო არქეოლოგიური კვლევა ძიება, უეჭველია, თვით ძველი ქალაქის ნაკვალევსაც აღმოაჩენდა, მაგრამ იგი ჯერ არ ჩატარებულა“ [აკად. ვახტანგ ბერიძე. 1970:79].

ოძრხის სამონასტრო კომპლექსის შემსწავლელი ექსპედიციის წლევანდელმა კამპანიამ, მნიშვნელოვანი დასკვნებისა და სამუშაო ჰიპოთეზების გამოთქმის საშუალება მოგვცა.

1. ოძრხის სამონასტრო კომპლექსის ცალკეული პერიოდებისა და ზოგადი თარიღის განსაზღვრა, ჯერ კიდევ წინაა.

საკუთრივ მონასტერი, ჩვენი წინასწარული ვარაუდით, დააფუძნეს არა უადრეს XI საუკუნის მე-2 ნახევრისა; XII – XIII ს. დასაწყისი ოძრხის მონასტრის აღზევების პერიოდია. სწორედ ამ დროს, კონკრეტულად კი 2002 წ., ბასიანის ომის დროს ჩერდება აქ მეფე თამარი ამალითა და სამღვდლო იერარქებით.

შემდგომი მოვლენების (მონღოლთა არაერთგზის ლაშქრობა, 1319 წლის მიწისძვრა და სხვ.) მეტ-ნაკლებად რეალური სურათის აღდგენა შესაძლოა მოხდეს ოძრხის დიდი სამონასტრო კომპლექსის სრული და კომპლექსური კვლევის დასრულების შემდეგ.

აქვე მინდა, კიდევ ერთხელ შევხებ „სამცხის ისტორიულ-ხუროთმოძღვრულ გზამკვლევში“ მოცემულ თარიღს. შემდგენელთა მიერ, მონასტრის ტერიტორიაზე ნანახ – აღწერილი ოთხივე ეკლესია, დათარიღებულია XIV-XV სს. [სამცხე. 1998:202]. ვფიქრობ, სწორედ ესაა ოძრხის სამონასტრო კომპლექსის ფუნქციონირების ფინალური ეტაპი, რის შემდეგაც, დიდი ალბათობით, მოკლე დროში, სამონასტრო კომპლექსი წყვეტს არსებობას.

2. ოძრხის სამონასტრო კომპლექსის საზღვრების დადგენა და მასში შემავალი ერთეულების რაოდენობის, დანიშნულებისა და ისევ და ისევ, დათარიღების საკითხი მომავალი კვლევის საქმეა.
3. ჩვენი ვარაუდით, ტერიტორია, სადაც XI-XII სს. მონასტერი დაფუძნდა, ათვისებული იყო გაცილებით ადრეულ პერიოდში და სულ სხვა ფუნქციის მატარებელი დასახლება იყო. ამის თქმის საფუძველს მაძლევს:

ა. ტერიტორიის მიმოხილვა, რომელიც გაცილებით მეტ ფართობზე ჩანს დატერასებული-ათვისებული, ვიდრე გამოყენებული აქვს სამონასტრო კომპლექსს;

ბ. ზემოთაც აღვნიშნე და აქაც განვმეორდები – ერთი შეხედვითაც ჩანს, რომ საკმაოდ რთულ, კლდოვან რელიეფზე 5-6 (შემდგომი კვლევის შედეგად, შესაძლოა მათი რიცხვი გაიზარდოს) სხვადასხვა სიგრძის, სიგანისა და სიმაღლის ტერასების შექმნაზე დახარჯული შრომა, მთლად თანაბარზომიერი არ უნდა იყოს სამონასტრო კომპლექსში შემავალი ნაგებობების რაოდენობასა და მათ მასშტაბებთან.

გ. ამას თუ დავუმატებთ იმას, რომ სამონასტრო კომპლექსის სხვადასხვა შენობაში გამოყენებული დამუშავებული ქვების ნაწილი, გაცილებით ადრეული პერიოდის ნაგებობებიდან უნდა იყოს „ნასესხები“, ჩნდება საცთური, ვივარაუდოდ, რომ სამონასტრო კომპლექსი აქ მეორადი მოვლენაა; თავდაპირველად კი, ამ ტერიტორიაზე, სულ სხვა ფუნქციის მატარებელი დასახლება იყო.

ცხადია, ეს მხოლოდ და მხოლოდ წინასწარული სამუშაო თეზაა, რომელსაც ჯერ კიდევ სჭირდება სათანადო საფუძვლიანობით დასაბუთება.

ერთი კი დანამდვილებით შეიძლება ითქვას – სამონასტრო კომპლექსი, რომელიც გაუგებარი მიზეზებით საერთოდ არაა საისტორიო ქრონიკებში ნახსენები, მეტიც, მისი სახელწოდებაც კი არ ვიცით დანამდვილებით, სრულფასოვანი, აუქჩარებელი, ყოველგვარი კონიუქტური-საგან თავისუფალი კვლევის შემთხვევაში, ოძრხისა და „ოძრხის ქვეყნის“ წარსულის, ბევრს საინტერესო და საყურადღებო მოვლენის გაგებაში დგვხმარება.

სხვა შემთხვევაში, სამუდამოდ დავკარგავთ „ოძრხის ქვეყნისა“ და უფრო ფართოდ, ზემო ქართლის ისტორიის, ჯერ კიდევ შემორჩენილი რეალური ვითარების ამსახველ ფაქტებს.

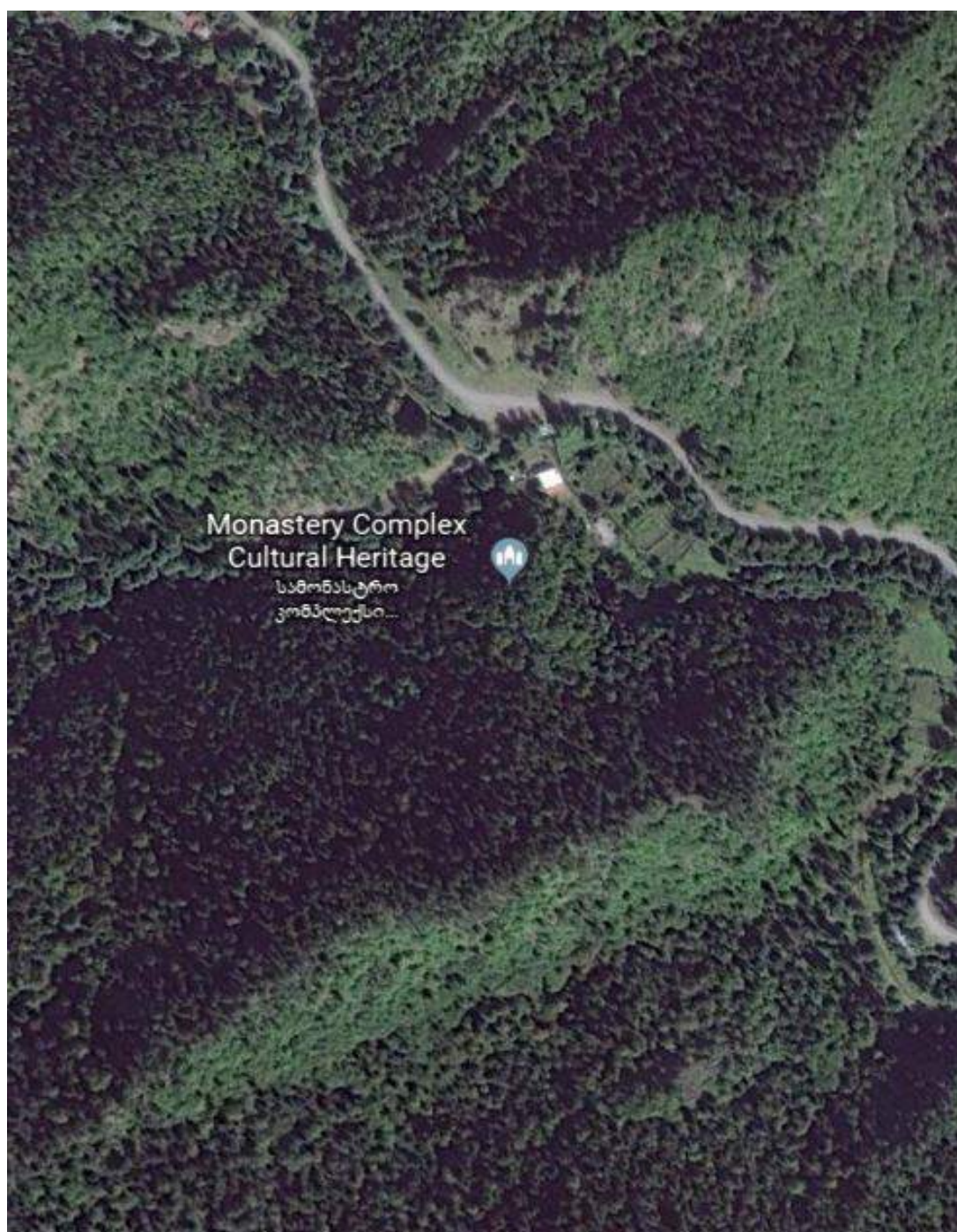
ბიბლიოგრაფია:

1. ალხაზიშვილი ი. გაზეთი „დროება“, N191. ტფილისი 1879.
2. ბარნაველი თ. აბასთუმნის ერთი წარწერის შესახებ. „მაცნე“, N5. „მეცნიერება“, თბილისი 1969.
3. ბატონიშვილი ვახუშტი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, IV. თბილისი 1973.
4. ბერიძე ვ. სამცხის ხუროთმოძღვრება. თბილისი 1955.
5. ბერიძე ვ. სამცხის ხუროთმოძღვრული ძეგლები. თბილისი, 1975.
6. ბერძენიშვილი დ. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ზემო ქართლი – თორი, ჭავჭავაძე. „მეცნიერება“, თბილისი 1985.
7. ბერძენიშვილი დ., ნემსაძე თ., ელიზბარაშვილი ი., ზაზაძე ე., რაზმაძე კ. სამცხე. ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი. ეროვნული კულტურული მემკვიდრეობის პროგრამა: საანგაროშო კრებული. თბილისი 1998 (ტექსტი ქართულ და ინგლისურ ენებზე).
8. ბერძენიშვილი დ. ოძრხევი, ნარკვევები. „სამკალი“, თბილისი 2006.
9. ბერძენიშვილი დ. ლევან მუსხელიშვილის საველ დღიურები, ნარკვევები. „სამკალი“, თბილისი 2006.
10. ბიბილური თ. ზადენგორა. ენციკლოპედია „საქართველო“.
11. ბიბილური თ. ოძრხე (ლოკალიზაციის ცდა) (თანავტორობით). ჟურნალი „ძეგლის მეგობარი“, N3 (108). თბილისი 1998.
12. ბიბილური თ. ბორჯომის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე არსებული არქეოლოგი-

ური ძეგლების ინვენტარიზაცია, I.

13. ბოჭორიძე გ. მოგზაურობა სამცხე-ჯავახეთში. თბილისი 1992.
14. ვინმე მესხი (ივანე გვარამაძე). ისტორიული მასალები. გაზეთი „დროება“, N187. 1879.
15. კაკაბაძე ს. ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები. საისტორიო მოამბე, I. 1924.
16. ლაპიდარული წარწერები, I. აღმოსავლეთ და სამხრეთ საქართველო (V-X სს. შეადგინა და გამოსაცემად მოამზადა ნ. შოშიაშვილმა. „მეცნიერება“, თბილისი 1983.
17. ლაფაჩი ც., მოხევიშვილი ნ., სულაქველიძე თ., ფეიქრიშვილი ზ. კურცხანის ხეობის საიდუმლოებანი. ჟურნალი „ძეგლის მეგობარი“, N2. თბილისი 1986.
18. ლევან მუსხელიშვილის არქივი. საქართველოს აკად. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი.
19. ლომოური ნ. საქართველოს სავაჭრო გზების საკითხისათვის. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, IV ნაკვ. I. თბილისი 1958.
20. მაკალათია ს. მესხეთ-ჯავახეთი. თბილისი 1938.
21. მოქცევაი ქართლისაი. შატბერდის კრებული X საუკუნისა. „მეცნიერება“, თბილისი 1979.
22. მროველი ლეონტი. ცხოვრება ქართველთა მეფეთა... ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, I. თბილისი 1955.
23. მროველი ლეონტი. მათიანე ქართლისაი. ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, I. თბილისი 1955.
24. ორბელიანი პ. ამბავი ქართლისანი. ელ. ცაგარეიშვილის გამოცემა. „მეცნიერება“, თბილისი 1981.
25. ორბელიანი სულხან-საბა. ლექსიკონი ქართული, ნ. 1. თბილისი 1966.
26. საქართველოს მართლმადიდებლურ ეკლესიასთან არსებული ქრისტიანული კვლევის საერთაშორისო ცენტრი. ანდრია პირველწოდებულის ნაკვალევზე. თბილისი 2009.
27. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ეპიგრაფიკული ძეგლების კატალოგი შედგენილი ა. ბაქრაძისა და ს. ბოლქვაძის მიერ. 1953.
28. ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა. შეადგინა ალექსანდრე ლლონტმა. „განათლება“, თბილისი 1974.
29. სამცხე. ისტორიულ-ხუროთმოძღვრული გზამკვლევი. შემდგენლები: ნემსაძე თ., ბერძენიშვილი დ., ელიზბარაშვილი ი., ზაზაძე ე., რაზმაძე კ. ეროვნული მემკვიდრეობის პროგრამა, საანგარიშო კრებული. თბილისი 1998.
30. სილოგავა ვ. აბასთუმნის წარწერის წაკითხვისა და დათარიღებისათვის. კ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტის XII სამეცნიერო სესია, თეზისები. თბილისი 1970.
31. სილოგავა ვ. ქართული სამართლის ძეგლები დასავლეთ საქართველოს ლაპიდარულ წარწერებში, „მაცნე“, N4. თბილისი 1972.
32. ცისკარიშვილი ვ. ჯავახეთის ეპიგრაფიკა, როგორც საისტორიო წყარო. თბილისი 1959.
33. ილდირის ეიალეთის ჯაბა დავთარი 1694-1732 წწ. თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსაცემად მოამზადა ცისანა აბულაძემ ; გამოკვლევა დაურთო მიხეილ სვანიძემ.
34. საქართველოს ისტორიის წყაროები, 16. საქართველოს ისტორიის უცხოური წყაროები, 10. „მეცნიერება“, 1979.

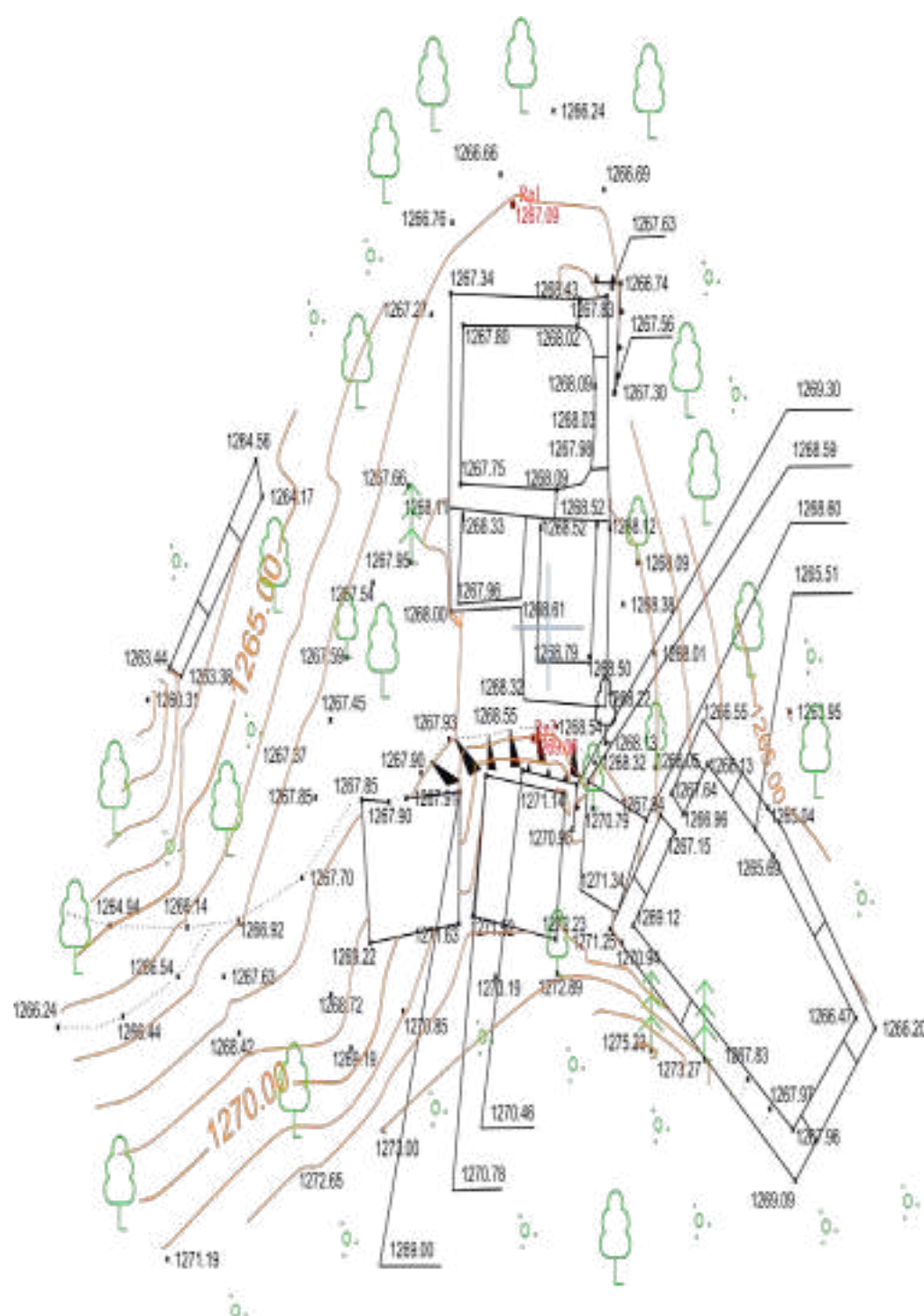
35. შუბითიძე ვ. ქართული ციხესიმაგრეები და ეკლესია-მონასტრები. თბილისი 2012.
36. წინჭარაული ალ. "ოძრხის" ეტიმოლოგიისათვის, I. „საქართველო“, თბილისი 1998.
37. ჭავჭავაძე ივ. საქართველოს ეკონომიური ისტორია, I. თბილისი 1930.
38. ჭავჭავაძე ივ. ქართველი ერის ისტორია. თხზულებები XII ტომად. თსუ გამომცემლობა, თბილისი 1983.
39. ჭიქია ს. გურჯისტანის ვილაიეთის დიდი დავთარი, III. თბილისი 1958.
40. Бибилури Т. и др. Работы Заденгорского отряда (Месхет-Джавахетская экспедиция). ПАИ, 1984-1985. Тбилиси 1987.
41. Каландадзе К.С. Древнейшее поселение в Абастумани. ПАИ в 1972 году. Тбилиси 1973.
42. Пхакадзе Г.Г., Каландадзе К.С., Орджоникидзе А.З. Результаты работ Абастуманской экспедиции. ПАИ в 1980 году. Тбилиси 1982.
43. Такаишвили Э.кв. Археологические экскурсии, розыскания и заметки, в. II. Тифлис 1905.

სურ. 1. ფოტო თანამგზავრიდან.

archeologia.ge

საერთო ხედები

სურ. 4-5. ოგხისა და კურცხანისწყლის ხეობისი

სურ. 6. აბასთუმნის შესასვლელი. XIX - XX სს. ლეონ კაპოანის ფოტო.

სურ. 7. აბასთუმნის ხედი XIX - XX სს. ლეონ კაპოანის ფოტო.

სურ. 8. დაბა აბასთუმნის საერთო ხედი. 2019 წ. ივლისი

სურ. 9. მუშაობის პროცესი

სურ. 11-14. ჩვენს მიერ აღდგენილი საცალფეხო გზა
ქვის კარიერები

სურ. 15. ახალციხე-აბასთუმნის გზის პირას. მდ. ოცხის
მარცხენა ნაპირი.

სურ. 16-21. I ტერასა. ქვის სამტეხლო და ქვების პირველადი დამუშავება

სურ. 22,23. II. ტერსა. ნაგებობის ნანგრევებზე ამოსული ხეები. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 24. II ტერასა. დიდი ნაგებობა

სურ. 25-27. სამნავიანი ბაზილიკა

სურ. 28. დარბაზული ეკლესიები და წყარო. ხედი N-დან. თ. ბიბილურის ფოტო

ა)

ბ)

გ)

სურ. 29. დარბაზული ეკლესია: ა) ხედი N-დან; ბ) W-დან; გ) SO-დან. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 30. ა, ბ. N დარბაზული ეკლესია. შესასვლელი. კიბის საფეხური

ა)

ბ)

გ)

სურ. 31. დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა N VI). ინტერიერი. სარკმლები: ა) O; ბ) W; გ) N

სურ. 32-34. ინტერიერი

ა)

ბ) - გ)

სურ. 35. საკონტროლო შურფი O კედლის ძირში: ა) NO კუთხე; ბ) - გ) ცენტრალური ნაწილი

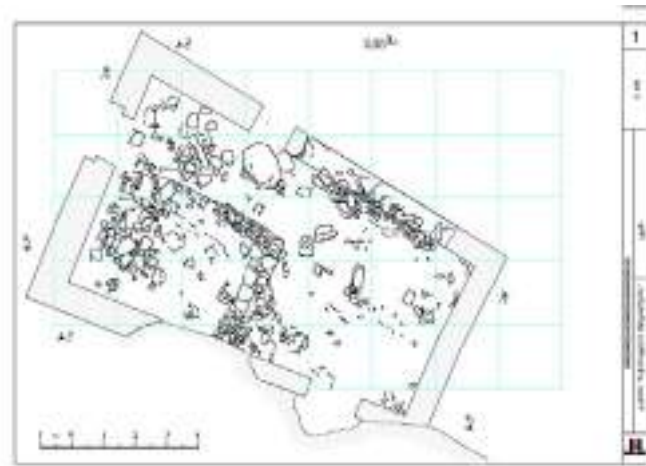

სურ. 36-38. საკონტროლო შურფი N კედლის NW კუთხის ძირში; NO კუთხე;

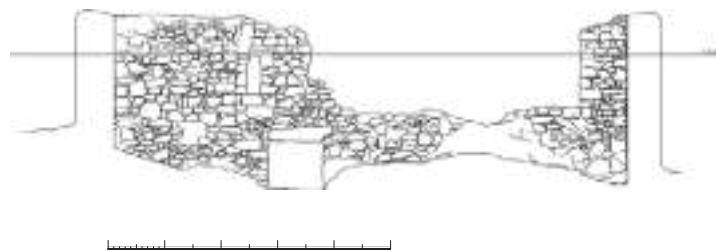

სურ 39. გზა III და IV ტერასებს შორის.

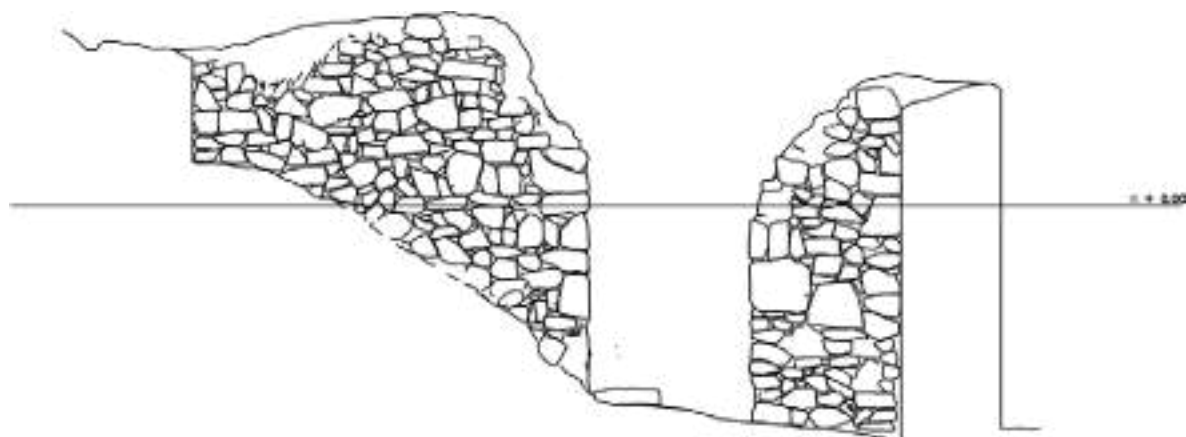
სატრაპეზო

სურ 40. სატრაპეზო გეგმა. ზღუდელ

სურ 41. სატრაპეზო O კედელი. ჭრილი 1:1

სურ. 42. სატრაპეზო W კედელი. ჭრილი 1:2

სურ. 43. სატრაპეზო. S კედელი ჭრილი 1:3

სურ. 44. N კედელი გარედან. ხედი NOO-დან. სურ. 45. N კედელი გარედან. ხედი NW-დან.

სურ. 46-48. სატრაპეზო სამუშაოების დაწყებამდე. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 49-51. სატრაპეზო. ბუხარი

სურ. 52,53. შესასვლელი W-დან. ქვის საფეხურები. სურ. 54. N კარების თავზე

სურ. 55-60. სატრაპეზო სამუშაოების სხვადასხვა ეტაპზე. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 61,62. სატრაპეზო მწვანე საფარისა და მიწის მოხსნის შემდეგ. თ. ბიბილურის ფოტო

სურ. 63-65. შურფი. NO კუთხე

სურ. 66,67. შურფი. NW კუთხე

68. შურფი. ინტერიერის NW კუთხე

ა)

ბ)-გ)

სურ. 69. დარბაზული ეკლესია კლდის საფუძველზე: ა) საერთო ხედი ნ-დან; ბ)-გ). ქვების ქვეშ მოყოლილი ადამიანის ჩონჩხი

სურ. 70-73. წყარო, კედლის მხატვრობის ნაშთით

სურ. 74-79. დარბაზული ეკლესია კედლის მხატვრობის ნაშთით

მოძრავი ძეგლების კატალოგი

ა) არქიტექტურულ-დეკორატიული-სამშენებლო-საინჟინრო

სავ. N ომ-20. კარნიზი. ზომები: 0,48 x 0,37 (ჩამოტეხილია); h – 0,44; 0,33 მ. აღმოჩნდა დარბაზული ეკლესიის ინტერიერში (ნაგებობა VI).

სავ. N ომ-1. ვერძის თავი. დგილობრივი კლდის ან ბაზალტის ქვა. მკვეთრად გამოყვანილი ყურისა რქის მოხაზულობა. ოთხი ოვალური ნახვრეტი შუბლსა და გვერდებზე. ზომები: სიგრძე - 0,18; სიგანე, ზურგის მხრიდან - 0,18; ზურგიდან პირის დაბოლოებამდე - 0,19; დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI);

სავ. N ომ-2. გირჩი, მუქი ყავისფერი შირიმის (?) ქვისაგან დამზადებული. სიგრძე- 0,22; გირჩის-0,17; დმ. თავთან-0,22; -0,25; ფოსოს სიღრმე-0,05; ბორღურის სიგანე-0,06; სიმაღლე-0,04 მ. დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI).

სავ. N ომ-3. კუთხის ქვა. კირქვა (?). სიგრძე-0,52; სიგანე-0,31; შიდა კუთხის ზომები: - 0,12; 0,19; სისქე-0,14 მ. დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N ომ-11. არქიტექტურული დეტალი. ადგილობრივი კლდის ქვა. სიგრძე-0,2; სიმაღლე-0,13; სიგანე-0,15 მცირე დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N ომ-6. კუთხის ქვა. სიგრძე-0,3; სიგანე-0,2; სიმაღლე-0,22 მ. დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N ომ-5. კეხი. ადგილობრივი კლდის ქვა. სიგრძე-0,65; კალთების სიმაღლე- 0,18; 0,19; ძირის სიგანე-0,24 სიგანე-დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N ომ-7. კეხი. სიგრძე-0,47; გადასაბმელის გარეშე-0,44; გვერდების სიმაღლე-0,21 მ. N 1 დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N ომ-5. კეხი. ნაკლული. დარბაზული ეკლესიის (ნაგებობა N VI)

სავ. N ომ-5,7. კეხის შეერთება. რეკონსტრუქციის ცდა. მცირე დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N ომ-8. ლორწინის ლილვი. სიგრძე-0,35; სიგანე, ძირის-0,16; სიმაღლე-0,1; - 0,12 მ. დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)-

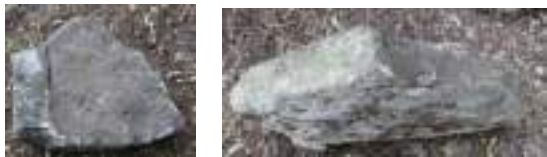
სავ. N ომ-22. ლილვი, ნაკლული. სიგრძე-0,28; სიგანე, ძირის-0,15; სიმაღლე-0,1; - 0,12 მ. დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N 21. ლორფინი. ნაკლული. ზომები: სიგრძე-0,56; სიგანე-0,26; სისქე-0,2 მ. დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N 9. ლორფინის ფრაგმენტი ლილვით. სიგრძე-0,37; სიგანე, ძირის-0,13; სიმაღლე-0,1; კუხის სიმაღლე-0,04; ლორფინის სისქე-0,040,05; ბორდურის სიგანე-0,06 მ. დარბაზული ეკლესია (ნაგებ. VI)

სავ. N 14. ლორფინი. სიგრძე-0,37; სიგანე-0,31; სისქე 0,055; ბორდურის სიგანე-0,08; სიმაღლე-0,001 მ. დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N 19. პილასტრის ნაწილი. სიმაღლე-0,23; სიგანე-0,2; სისქე ძირთან-0,13 მ. დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N 18. ლორფინის ლილვი. ნაკლული. სიგრძე-0,35; სიგანე-0,16; სიმაღლე-0,1; -0,12 მ. დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

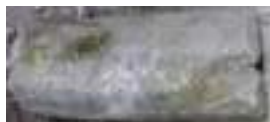
სავ. N 25. ლორფინის ლილვი. ნაკლული. მცირე დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N 10. ლორფინის ნაწილი(?). დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N ომ-12.არქიტექტურული დეტალი.
წვერკვეთილი ტოლფერდა სამკუთხედის ფორმის. სიმაღლე-0.36; სიგანე ფუძის-0,26; წვერთან-0.16;
სისქე-0,16 მ.

სავ. N ომ-23. ლილვი. სიგრძე-0,62; სიგანე-0,29; სიმაღლე-0,2 მ.
დარბაზული ეკლესია (ნაგებობა VI)

სავ. N ომ-12. არქიტექტურული დეტალი (თაღის ნაწილი?). სიგრძე-0,8;
სიმაღლე-0.34; სისქე-0,15 მ.

სატრაპეზოში აღმოჩენილი თიხის ჭურჭლედი

